

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Azərbaycandilçiliyi kafedrası

Əlyazma hüququ

NƏZRİN TAHİR qızı DADAŞOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TERMİN YARADICILIĞININ
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

İxtisas: HSM – 060201 – Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

F.H.Niftəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKI - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-8
I FƏSİL. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər.....	9-47
1.1. Semantik üsulla yaranan terminlər.....	9-22
1.2. Morfoloji üsulla yaranan terminlər.....	23-30
1.3. Sintaktik üsulla yaranan terminlər.....	31-41
1.4. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər.....	42-47
II FƏSİL. Alınma sözlər əsasında yaranan terminlər.....	48-71
2.1. Terminlərin alınma yolları.....	48-63
2.2. Beynəlmiləl terminlər.....	64-71
NƏTİCƏ	72-75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	76-78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Standartlaşdırılmış və unifikasiya olunmuş terminologiya elmi-texniki tərəqqinin əsas göstəricilərindən sayıla bilər. Hər bir elmin inkişafı onun terminoloji sisteminin formalaşmasından asılıdır. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi prosesində hər bir sahənin anlayışlar sistemi nəzərdən keçirilir, təsnifatı verilir və həmin anlayışlar müəyyən əlamətlər əsasında qruplaşdırılır. Bütün bunlar müasir dövrdə terminologiyaya aid tədqiqatların xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Terminologiya tədqiqatları elmlərin inteqrasiyası və diferensiyası prosesində baş verən dəyişikliklərlə yanaşı, informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi mexanizmi ilə də əlaqədardır.

Azərbaycan dilçilərinin terminologiya ilə bağlı araşdırmaları istər keyfiyyət, istərsə də kəmiyyət baxımından diqqəti cəlb edir. Bu tədqiqatlar terminologiyanın həm praktik, həm də nəzəri məsələlərini özündə cəmləşdirir. Müxtəlif elm sahələrinin terminoloji bazasının müəyyənləşdirilməsi, terminologiyanın linqvistik cəhətlərinin öyrənilməsi, izahlı lüğətlərin hazırlanması ilə bağlı görülən işlər terminologiya problemlərinin kompleks şəkildə həlli üçün kifayət qədər material verir. Elmi-nəzəri təhlillər göstərir ki, terminologiyanın vahid bir sistem şəklində araşdırılması dilçiliyin olduqca aktual vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Terminin anlayış ifadə etməsi və anlayışın tərfi ilə təyin olunması terminoloji tədqiqatların sırf linqvistik istiqamətdə aparılmasından irəli gələ biləcək qüsurlu cəhətləri aydınlaşdırmağa imkan verir. Ayrı-ayrı anlayışları adlandıran terminlərin əsas əlamətlərinin aşkara çıxarılması məsələsi həm terminoloji, həm də linqvistik istiqamətdə tədqiqatların aparılmasını zəruriləşdirir. Demək olar ki, bu cür tədqiqatlar Azərbaycan terminşünaslığında aparılmamışdır.

Azərbaycan dilinin terminologiyası müasir inkişaf səviyyəsinə çatanadək müxtəlif mərhələlərdən keçmiş, müxtəlif mənbələrdən bəhrələnmişdir. Dilimizin terminoloji sistemi struktur-genetik, qrammatik, leksik-semantik cəhətdən çox maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir.

Azərbaycan dili terminologiyasının ayrı-ayrı sahələrinə dair yazılmış əsərlərdə, xüsusən də namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında müxtəlif sahələrin terminləri ayrıca tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Dilimizdə elm və texnologiyanın bir çox sahələri üzrə terminlərin yaranma üsulları, inkişaf istiqamətləri, qanunauyğunluqları, terminlərin leksikoqrafik cəhətdən işlənməsi metodları, onların elmi cəhətdən araşdırılması Azərbaycan terminşünaslığında və Azərbaycan dilçiliyində öz həllini gözləyən problemlərdəndir.

Fikrimcə, terminologiya sahəsində bu cür əhatəli mövzuların işlənməsi, ədəbi dilin tarixi və bütövlükdə terminologiyanın leksik, qrammatik təhlili ilə inkişafı üçün səmərə verə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan dili terminologiyasının təkmilləşdirilməsi, termin yaradıcılığının əsas istiqamətlərini, yaranma mənbələri və səbəblərini işləyib hazırlamaqdır. Qarşıya qoyulan əsas məqsədlə bağlı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dil işarəsinin xüsusi tipi olmaq etibarilə terminlərin linqvistik təbiətinin açılması, həmin məqsədlə elmi dil, termin, terminoloji sahə anlayışlarının mahiyyətinin aydınlaşdırılması;
- terminlərin struktur-geneoloji cəhətlərinin öyrənilməsi, terminologiyada geneoloji tərkib və struktur baxımından təsnifat aparılması;
- ümumi ədəbi dildə baş verən semantik proseslərin terminologiyada əks olunması və bilavasitə terminologiyaya aid spesifik semantik proseslərin araşdırılması;
- termin yaradıcılığı prosesinin tədqiqi, yeni terminlərin yaranması üsulları və vasitələrinin təhlili, terminyaratma və terminalmanın əsas prinsiplərinin izahı, terminlərin tərcüməsi məsələlərinin şərhli;

- semantik, morfoloji, sintaktik, kalka üsulu ilə yaranan terminlərin spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- müxtəlif dövrlərdə yaradılmış terminlərin sonrakı taleyini izləmək, onların ədəbi dildə möhkəmlənməsi yaxud istifadədən qalması səbəbini aşkarlamaq;
- terminlərin yaranma qaynaqlarını, tarixini tədqiq etmək və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq;
- terminlərin dildaxili, dillərarası və beynəlxalq unifikasiyası məsələlərinin tədqiqi;
- başqadillərdən alınmış terminlərin mənimsənilməsindəki qanunauyğunluqları, dilə daxil olma prosesini;
- alınma terminlərin leksik-semantik, söz yaradıcılığı və struktur-qrammatik xarakteristikasını vermək, terminalma prosesinin qanunauyğun, obyektiv şərtlərini və perspektivlərini şərh etmək.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Dissertasiya yazılarkən müxtəlif areal və diaxronik dil faktlarına müraciət olunmuşdur. Burada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur:

- terminoloji sistemin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi prosesində definitiv təhlil və komponent təhlili üsulları tətbiq edilmişdir;
- terminlərin semantikasının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə eyniləşdirmə və onomosioloji metodlardan istifadə olunmuşdur;
- terminlərin standartlaşdırılması prosesində məntiqi-linqvistik təhlil metodu əsas götürülmüşdür;

Dissertasiyada eyni zamanda müqayisəli-tarixi, təsviri, leksikoqrafik, leksik-semasioloji tədqiqat metod və üsullarından istifadə olunmuş, D.S.Lotte, M.Qasimov və s. dilçilərin terminologiyaya aid əsərlərində irəli sürülən yeni təhlil və tədqiqat üsullarına xüsusi yer ayrılmışdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyada Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası həm tarixilik, həm müasirlik baxımından, həm də nəzəri və praktik aspektdə tədqiq olunur.

Terminlərin müxtəlif təsnifat prinsipləri işlənərək müvafiq struktur sxemlər qurulmuşdur. Terminlərin müəyyənləşdirilməsi kriteriyalarının tam kompleksi aşkara çıxarılmışdır.

Dissertasiyada terminologiyanın, xüsusən də Azərbaycan terminologiyasının nizama salınması ilə bağlı sistem şəklində kompleks tədqiqat aparılmış, terminologiyanın təkmilləşdirilməsi üçün prinsip və metodlar irəli sürülmüşdür. Tədqiqat prosesində terminlərin struktur tipləri, terminyaratma üsulları və mənbələri araşdırılmışdır. Terminologiyada çoxmənalılığın, omonimliyin və sinonimliyin meydana gəlməsi səbəbləri yeni aspektdən öyrənilmiş, onların aradan qaldırılması üsullarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində linqvistik təhlil aparılmışdır.

Tədqiqatda müstəqillik illərində terminlərin yaranmasına, təkmilləşməsinə təsir göstərən dildaxili və dilxarici amillər müəyyənləşdirilmişdir.

Bütövlükdə terminologiyanın ümumnəzəri məsələlərinə, formalaşmasına təsir edən amillər, onların unifikasiyası, müxtəlif səviyyələrdə milli, beynəlxalq məfhumların rekonstruksiyasına (bərpa) bununla bağlı terminoloji lüğətlərdə əksi probleminə aydınlıq gətirilir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin yaranması və onlardan istifadə tarixi qədim olsa da, terminologiyaya dair elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasının əsası XX əsrin birinci yarısında F.R.Ağazadə, B.V.Çobanzadə, Ə.Ə.Orucov, Ə.M.Dəmirçizadə tərəfindən qoyulmuşdur. Hələ 50-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan terminşünaslığı daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Terminologiyamızın bir sahə kimi formalaşib inkişaf etməsi isə M.Ş.Qasımovun adı ilə bağlıdır. Müasir terminologiyanın bir sıra nəzəri və təcrübi

problemləri, o cümlədən, termin, terminologiya, nomenklatura anlayışları, terminlərlə ümumişlək sözlər arasındakı fərqli və oxşar xüsusiyyətlər, Azərbaycan dilində terminlərin yaranma üsulları, başqa dillərdən terminlərin alınıb işlənməsi prinsipləri, beynəlmiləl terminlər və onların xüsusiyyətləri və başqa məsələlər M.Ş.Qasimovun terminologiyaya aid yazdığı monoqrafiya və məqalələrində, onun hazırladığı aspirant və dissertantların işlərində tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Terminologiyanın nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması məsələləri Azərbaycan terminşünaslığında öyrənilməmiş məsələlər dairəsinə daxildir. Bu problemlərə M.Qasimov və S.Xəlilovanın işlərində ümumi şəkildə toxunulur. Dissertasiyada da həmin tədqiqatlara istinad edilir və lazım gəldikdə münasibət bildirilir.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Terminologiya sahəsində hər bir tədqiqatın əsas məqsədi elmi terminologiyayı inkişaf etdirmək və daha da təkmilləşdirməkdir. Bu araşdırmalardan əldə edilən nəticələr Azərbaycan dilçiliyində termin yaradıcılığı işini tənzimləməyə, terminoloji lüğətlərin tərtib sahəsində yol verilən nöqsanları aradan qaldırmağa, termin yaradıcılığı prosesinin dəqiqləşməsində düzgün yol seçməyə kömək edəcəkdir. Həmçinin bu tədqiqat işinin terminlərin yaradılması üsullarının təkmilləşdirilməsində müəyyən bir rol oynayacağı şübhəsizdir.

Dissertasiya işinin müddəaları Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafının, dil və təfəkkür, dil əlaqələri problemlərinin, termin və söz yaradıcılığının öyrənilməsinə, alınma prosesinin daha dərinə işıqlandırılmasına, alınma və dilin daxili imkanları hesabına yaranmış terminlərin düzgün qiymətləndirilməsi, onların bir sıra həmhüdəd linqvistik hadisələr sırasında yerini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universiteti Magistratura şöbəsinin Filologiya və Jurnalistika fakültəsinin "Azərbaycan dilçiliyi" kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiya işinin məzmununu əhatə edən "Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaranan terminlər" və "Beynəlmiləl terminlər"

adlı məqalələri "Elm və Təhsil" nəşriyyatının çap etdirdiyi "Filologiya məsələləri" jurnalında dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

"Giriş" hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, problemin öyrənilmə dərəcəsi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, əsərin əsas nəticələrinin aprobeiasiyası və nəşri, araşdırmanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslə "Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər" adlanır. Bu fəslin "Semantik üsulla yaranan terminlər", "Morfoloji üsulla yaranan terminlər", "Sintaktik üsulla yaranan terminlər", "Kalka üsulu ilə yaranan terminlər" adlı yarımfəsillərində terminologiyanın nəzəri problemlərinə geniş yer verilmişdir.

Dissertasiyanın II fəslə "Alınma sözlər əsasında yaranan terminlər" adlanır. Bu fəsil "Terminlərin alınma yolları" və "Beynəlmiləl terminlər" adlı yarımfəsillərdən ibarətdir. Burada terminlərin alınma yollarından, internasional terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən danışılır.

I FƏSİL. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər

§ 1.1. Semantik üsulla yaranan terminlər

Azərbaycan dilçiliyi tarixində XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq termin və terminologiya məsələləri ilə bağlı elmi mülahizələr və müzakirələr öz əksini tapmağa başlamışdır. Bunun səbəbi bu dövrdə elmin, texnikanın, ictimai-siyasi proseslərin daha da inkişaf etməsi, savadlı, elmi-ziyalı ordunun yetişməsi idi. N.A.Baskakov yazır: « İstənilən dilin leksikasının terminlərlə zənginləşməsi bütün zamanların və xalqların elmi və bədii kəşfləri ilə əlaqədar olaraq mövcud olmuşdur» [33, 45]. Elm inkişaf etdikcə, özünün potensial imkanlarını genişləndirdikcə, yazıb-oxuyanların sayı durmadan artırdı. Bu barədə professor Bəkir Çobanzadə haqlı olaraq belə yazır: “ Şimdiyə qədər türk aləmində ən açıq və ən iləri gələn mədəni simalar – şair, qəzetçi, ibtidai məktəb müəllimi olduğu halda, son illərdə maarif və mədəniyyətimizin artması ilə mədəni simalarımızın həm sayı, həm də dərəcəsi dəyişmişdir. Bu gün artıq hər yerdə darülfünün, ali məktəb tələbələrımız və hətta şimdilik tək-tük darülfünün müəllimlərimiz vardır. İştə bu hadisələr ilə bağlı olaraq, bir də ədəbi dil yanında bir də elmi dil məsələsi qalxdı” [5, 214]. Beləliklə, inkişaf edən elmin və yetişən ziyalılarımızın sayəsində elmi yeniliklərin sayı get-gedə artırdı və buna uyğun olaraq tamam yeni anlayışlar meydana gəlirdi. Bu anlayışlara ad vermək üçün həmin anlayışları konkret ifadə edə bilən məfhumlar lazım idi ki, bunlar da *termin* hesab olunur. İlk dövrlərdə cəmiyyət daxilində olan münasibətlərin tənzimlənməsi anlayışlarını ifadə edən terminlər ümumxalq malı olmuş, dünyanın bütün regionlarında yaşayan xalqların mənafeyinə xidmət etmiş, bütün cəmiyyət bu anlayış və nominasiya sisteminin zənginləşməsində iştirak etmişdir. Həmin anlayışlar bu gün terminologiyanın müvafiq mikrosisteminin də nüvəsini təşkil edir.

Termin və terminologiya anlayışları ilə bağlı prof. Sayalı Sadıqova yazır: “ Termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandıran,

xüsusi funksiya daşıyan, definisiyaya malik söz və söz birləşməsidir. “Terminologiya” anlayışı isə bir mənada dilin terminoloji sistemini öyrənən bölmədir” [31, 18].

Hələ XII-XIII əsrlərdən əvvəl Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün şərait var idi. Həqiqətən də bu dövrdə dilimizdə qohumluq münasibətlərinə, kənd təsərrüfatı işlərinə təbabətə, nəbatata, nücuma aid bir sıra terminlər meydana gəlmişdir. Məsələn, Mahmud Kaşğarının "Divani-lügət-it-türk" adlı məşhur əsərində yüzlərcə termin qeydə alınmışdır. Həmin terminlərin müəyyən qismi indi də dilimizdə eyni ilə, yaxud azca dəyişikliklə işlənməkdədir.

1. Təbabətə: *tamar / damar, ilik / həramilik, sulaq / dalaq* və s .
2. Coğrafiya və astronomiyaya: *köl / göl, təniz / dəniz, yulduz / ulduz* və s .
3. Zoologiyaya: *çabaq / çapaq, yarisə / yarasa, qarsaq / boz tülkü* və s .
4. Bitkiçilik və nəbatata: *yavşan / yovşan, yüzerlik / üzərlik, pombuq / pambıq, qoza cikit / çiyid* və s .
5. Heyvandarlığa: *töl / döl, qulan, ayğır, ərəmik, qoç, qoyun* və s.[20, 44]

Klassik poeziyamızın əlçatmaz zirvəsi sayılan Füzuli şeirlərini araşdırarkən aydın olur ki, o dövr üçün məlum olan bir sıra elm sahələrinə aid terminoloji leksika ədəbi dildə fəal şəkildə işlənmişdir. Fəlsəfə, təbiət, ədəbiyyatşünaslıq, ilahiyyat, musiqi və başqa elm sahələrini əhatə edən terminoloji leksikadan istifadə diqqəti daha çox cəlb edir. Ana dilində yazılmış nəzm və nəsr əsərlərində alınma terminologiya üstünlük yaşkil edir.

- 1) Musiqi terminləri: *ney* [s.82], *qopuz* [s.98], *çəng, dəf* [s.99] və s .
- 2) Dini terminlər: *tanrı* [s.46], *büüt, mömin, kafir* [s.87], *fatihə* [s.99] və s .
- 3) Dilçilik terminləri: *sual* [s.101], *nöqtə* [s.103], *söz* [s.59] və s .
- 4) Ədəbiyyatşünaslıq terminləri: *nəzm, əşar* [s.259], *qəzəl* [s.345] və s. [39]

Füzulinin ana dilində yazılmış qəzəllərində və «Leyli və Məcnun» poemasında işlənən terminlər mövzuca daha rəngarəng və müxtəlifdir. Lakin göstərilən nümunələrdən də məlum olur ki, Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin işlənmə sıxlığı, onlardan istifadə daha çox olmuşdur.

Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı dövrlərdə termin yaradıcılığının inkişaf istiqamətləri fərqli olmuşdur. Məsələn: birinci mərhələdə(VI-VII əsrlərdən XIII əsrə qədər) əsasən türk mənşəli; ikinci mərhələdə (XIII əsrdən XIX əsrin 30-cu illərinə qədər) ərəb və fars mənşəli; üçüncü mərhələdə (XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin birinci yarısına qədər) ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, rus dilindən alınan terminlər də üstünlük təşkil edirdi.

Terminologiyanın zənginləşməsində əsas amillərdən biri elmi üslubun müxtəlif sahələr üzrə inkişafıdır. Məhz bu amil XIX əsr terminologiyasının irəliyə doğru inkişafına təkan verdi. Müxtəlif elmi anlayışları adlandıran terminlərin ümumişləklilik qazanması bu dövrdə mümkün oldu. Müxtəlif elmlərlə bağlı sözləri ifadə etmək zərurəti yarandıqda terminləri ya tərcümə etməli, ya hazır şəkildə başqa dillərdən götürməli, ya da onların müvafiq qarşılığı yaradılmalı idi. V.Ədilov XIX əsr terminologiyası haqqında bunu qeyd edir: « Terminoloji leksikanın anlayışlar sistemi ilə bağlılığı XIX əsr ümumdəbi dilinə məxsus termin səciyyəli sözlərdə daha çox özünü göstərir. Həmin sözlərin tərkibi və onların elmi üsluba daxil olma yolları müxtəlifdir » [6, 68].

XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin birinci yarısına qədərki dövrdə əvvəlki dövrlərə nisbətən termin yaradıcılığı daha məhsuldar olmuşdur. Mədəni və iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq rus dilindən alınan, həmçinin beynəlmiləl terminlərdən daha çox istifadə olunmuşdur. Termin yaradıcılığı prosesində həm dialekt və şivələrdən, həm də ədəbi dildən bəhrələnərək yeni-yeni milli terminlər yaradılmışdır.

Terminlərin yaradılmasında və müəyyənləşdirilməsində iki cəhət vardır:

a) dil-quruluş cəhəti;

b) anlayış cəhəti, bu və ya digər elm və sənət sahəsinin anlayışlar sisteminin inkişafı ilə əlaqədar olan semantik cəhət.

Hər iki cəhət bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Terminoloji leksikaya məxsus sözləri ümumişlək leksikanın sözləri ilə konkret şəkildə müəyyən etmədən terminin spesifikasiyasını aydınlaşdırmaq, onun əsas mahiyyətini başa düşmək mümkün deyildir [16].

Dilin lüğət tərkibi digər sahələrə nisbətən terminologiyada daha çox yeniləşməyə məruz qalır. Müstəqillik illərində bazar iqtisadiyyatının inkişafı, yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsi ictimai-mədəni həyatımızın müxtəlif sahələrində baş verən yeniliklər, terminologiya sahəsinə xüsusi diqqət, qayğı tələb edir. Yeni yaranan, başqa dillərdən alınan terminlər terminoloji qatı zənginləşdirsə də, onlara həssaslıqla və diqqətlə yanaşmalı, dili ağırlaşdırmasına imkan verməməli, daha çox dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlər yaradılmalıdır.

Tarixi inkişafın qanunauyğunluğunu özündə əks etdirən dilin lüğət tərkibi müxtəlif mənbələrdən alınan terminlər hesabına daha da zənginləşir. Yeni yaranan terminlər həm dilin öz daxili imkanları, həm də alınma sözlər əsasında yaradılır. Buna görə də terminləri yaranma mənbəyinə görə iki qrupa bölmək olar:

1. Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər
2. Alınma sözlər əsasında yaranan terminlər.

Dilin ifadə imkanları geniş olduqda müəyyən anlayışı ifadə etmək üçün sözdən istifadə də asanlaşır. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı kimi formalaşır:

1. alınmaların milli sözlərlə əvəz olunması ilə;
2. köhnəlmiş sözlərdən istifadə etməklə;
3. dialekt sözlərdən istifadə etməklə;

4. ümumişlək sözlərə əlavə məna verməklə;
5. milli sözlərə türk mənşəli şəkilçilər artırmaqla;
6. kökü alınma olan sözlərə türk mənşəli şəkilçilər artırmaqla;
7. iki və daha artıq sözün birləşməsi ilə.

Ana dilinə dövlət səviyyəsində münasibət alınmalara ehtiyatla və məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edir.

Terminlərin dilimizdə qarşılığı olduğu halda, bəzi sahə terminologiyalarında onlardan istifadə etməmək və ya qarşılığı ilə paralel işlətmək meylləri son dövrdə daha da artmışdır. Məsələn:

effektli - təsirli

anket - sorğu

nominasiya - ad

struktur - quruluş

auksion - hərrac

deputat - millət vəkili

proyekt - layihə

Terminologiya ilə məşğul olan mütəxəssislər belə bir qənaətə gəlmişlər ki, milli termin yaradıcılığı ümumi ədəbi dilə əsaslanmalıdır. Bu həm terminlərin asan tələffüz edilməsinə, həm də tez yadda saxlanmasına kömək edir.

Azərbaycan dilində terterminologiyanın inkişaf istiqamətləri və mənbələri müxtəlif olduğu kimi, yaranma üsulları da müxtəlifdir. Bu üsullar aşağıdakılardır:

- 1) semantik üsul
- 2) morfoloji üsul
- 3) sintaktik üsul

4) kalka üsulu

5) abreviaturalar yolu ilə.

Bu üsulların hər birinin öz xarakterik xüsusiyyətləri, qanunauyğunluqları var.

Hər hansı bir sahə terminologiyasına nəzər saldıqda orada semantik üsulla yaranan külli miqdarda terminlərə rast gəlmək olar. Deməli, ayı-ayrı sahələr üzrə dildə terminlərin yaranmasında və zənginləşməsində, biz deyərdik ki, semantik üsul birinci dərəcəlidir. Bu proses həm ana dilimizin öz daxili imkanları hesabına, həm də, başqa dillərdən alınmalar hesabına yaranır.

Sözün semantik yükünün artması dilin lüğət tərkibinin kəmiyyətcə çoxalmasının qarşısını alır.

M.Ş.Qasımov yazır: "...yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə əvəz etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması ilə qarşılıqlı anlaşmanı pozur" [21, 122].

Bütün bunlara baxmayaraq, yeni semantik mənə qazanaraq terminologiyada istifadə edilən leksik vahidlər anlayışları konkret ifadə etməyə xidmət edir. Semantik üsulla yaranan terminlər, əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olur:

- 1) hər hansı ümumişlək söz özünün ilkin ifadə etdiyi mənanı itirir və yeni leksik vahid kimi çıxış edir. Məsələn: *danışiq, dairə* və s.
- 2) eyni söz terminologiyanın müxtəlif sahələrində işlənərək fərqli semantik mənalar ifadə edir. Məsələn: *akt, bank, layihə* və s.

Semantik üsul həmişə termin yaradıcılığında tətbiq olunan bir üsuldur. Amma bu üsuldan ayı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Semantik üsul indi də öz aktuallığını itirməyib, müasir ədəbi dillərin terminologiyasında sözlərin mənasının dəyişdirilməsi üsulu kimi geniş istifadə olunur. Hazırda bu üsulla

yaranan terminlər daha çox mücərrəd mənə daşıyan sözlərdir: *həyəcan, yorğunluq* və s.

Semantik üsulun əsas mahiyyəti sözlərə yeni məzmun əlavə edilməsidir. Bu və ya digər sözün mənasının dəyişdirilməsi onun mənə çalarlarından birinə əsaslanır. D.S.Lotte yazır: " Adi söz elmi texniki terminə çevrilərkən terminlərin müəyyən sistemində müəyyən mənə kəsb edir; daha doğrusu belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir mənə əlavə olunur " [20,135].

Sözün semantikasının inkişafında üç əsas proses müşahidə olunur:

1. Adi məişət sözlərinin terminləşməsi. Dilimizdəki adi sözlərdən onların səs tərkibini saxlamaq şərti ilə termin kimi istifadə olunur. Belə sözlərin əvvəlki mənası ilə yeni mənası arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin xarakteri müxtəlifdir. Məsələn, Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *kövrəklik* sözü kövrək sifətindən əmələ gəlmiş mücərrəd isimdir. *Kövrək*- tez sınan, asanlıqla dağılan deməkdir. Texniki dildə isə *kövrəklik* sözü xüsusi terminoloji mənə alır. Burada *kövrəklik* deyildikdə cismin mexaniki təsir zamanı nəzərə çarpacaq plastik dəyişikliyə uğramadan dağılma qabiliyyəti nəzərdə tutulur.

Təkcə müasir ədəbi dilimizdəki sözlər deyil, həmçinin arxaikləşmiş sözlər də bəzən yeni mənada elmi-texniki anlayışları ifadə edən terminlər kimi işlənir. *Başmaq* sözü belə sözlərdən sayılır. Bu söz arxaik olmasına baxmayaraq, texniki terminologiyada *altlıq, dayaq* mənalarında işlənməkdədir.

2. Mənanın xüsusiləşməsi. Hər hansı bir söz yeni məcazi mənada intensiv surətdə işlənməyə başladığında onun əvvəlki mənası bəzən arxa plana keçir, başqa sözlə sözün mənasının xüsusiləşməsi prosesi baş verir.

Sözün mənalarından birinin xüsusiləşməsi nəticəsində meydana gələn terminləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Terminoloji mənə ilə yanaşı məişət mənasını da saxlayan terminlər. Belə terminlər semantik yolla yaranan terminlər içərisində əsas yer tutur. Bu terminlər

fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramır, onların əlavə terminoloji mənası əsas mənası ilə ziddiyət təşkil etmir.

Terminlərin birinci qrupuna həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də canlı danışq dilində geniş yayılmış terminlər daxildir.

2. Semantik quruluşunda xüsusişmiş məna əsas yer tutan, keçmiş məişət mənası isə ikinci planda duran terminlər.

Dilimizdəki *məkan* sözündə terminoloji məna nisbətən üstünlük təşkil edir. *Məkan* sözünün terminoloji mənası Azərbaycanda materialist fəlsəfənin meydana gəlməsi və formalaşması ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdır [20, 137].

3. Semantik quruluşunda yalnız xüsusişmiş terminoloji mənası mühafizə edilən, məişət mənası isə itmiş sözlər. Məsələn öz mənşəyi etibarilə ərəb dilinə məxsus *maddə* sözü bu qəbildəndir. Bu söz ərəb dilində bir çox mənaları ifadə etdiyi halda, müasir Azərbaycan ədəbi dilində yalnız xüsusi elmi anlayışı-materiyanın keyfiyyət təzahürünü və s. bildirir: *partlayıcı maddə*.

3. Sözlərin mənasının genişlənməsi. Sovet dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin bir qismi məhdud dairədən kənara çıxmış, öz mənasını daha da genişləndirərək terminologiyanın zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

İş- dilimizdə bu sözdən müxtəlif qrammatik vasitələrlə *işçi*, *iş icraçısı* və s. terminlər yaradılmışdır. Sovet dövründə *iş* sözü əvvəlki mənasını saxlamaqla bərabər, başqa bir məna da bildirmişdir, daha doğrusu, mənacə genişlənməmişdir. Bu söz vaxtilə dilimizdə müəyyən bir şəxsin fəaliyyəti mənasında işlədilirdi. İndi isə *iş* yalnız fəaliyyət mənasını deyil, həmçinin alimin, rəssamın əsərini (elmi işini) bildirir. Məsələn: *O, öz şəxsi işini kadrlar şöbəsinə təqdim etdi.*

M.Qasımov mənanın genişlənməsi əsasında gedən terminləşmə prosesini tədqiq edərək yazır: "...sözün yaxud sabit söz birləşməsinin mənasının dəyişdirilməsi yolu ilə elmi-texniki terminlər yaradılması üsulu termin yaradıcılığının başqa üsullarına nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bununla

belə, həmin üsul bəzən çoxmənəvilikə səbəb olur, təsəvvürlərin sərbətliliyinə gətirib çıxarır, terminologiyayı zəruri dəqiqlikdən məhrum edir. Ona görə də sözlərin mənasının əsassız olaraq dəyişdirilməsi hallarına yol verilməməlidir " [21, 126].

Son illərdə terminoloji tədqiqatlarda " semantik transformasiya" məsələsi ön plana çəkilir. " Semantik transformasiya " ənənəvi olaraq reseptor dildə sözün semantikasının genişlənməsi və sıxılması kimi təyin edilmişdir.

Sözün, terminin mənə dəyişmələri mütəmadi bir prosesin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə söz, termin məcaziləşir, əvvəlki ilkin mənələrindən əsər-əlamət qalmır. "Sözün məcaziləşməsi mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəli şəkildə yaranıb meydana çıxır. Deməli, sözün dəqiq mənasını təklidə, təcrid olunmuş halda deyil, məhz nitq şəraitində əlaqədar sözlər mühitində anlamaq və müəyyənləşdirmək mümkündür " [3,103]. Aydın ki, söz kontekstdən asılı olaraq müəyyən mənə ifadə edir, termin isə kontekstdən asılı olmur. Termin kontekstdən kənar da müəyyən sahənin terminidir və konkret anlayışı bildirir.

M.Osadçuk terminləşmədə semantik dəyişmələri tədqiq edərkən onun dörd növünü qeyd edir:

- 1) mənənin dəqiqləşdirilməsi;
- 2) mənənin daralması;
- 3) oxşarlığa görə eynilik;
- 4) müştərəkliyə görə eynilik [38, 42-43].

Anlaşıqlar arasında oxşarlığın həmişə mümkünlüyü, əlbəttə, iddia oluna bilməz. Müştərək anlayışların eyniliyi bəzən mənənin dəqiqləşdirilməsi ilə yaxınlaşır. Bu zaman anlayışın definisiyası onun mənasını dəqiqləşdirmiş olur. Məsələn, *boğaz*- ümumişlək söz kimi, *boğaz*- anatomiyada termin kimi. Verilmiş növlərin hər birində mənənin dəyişməsi baş verir. Bu isə metaforikləşməyə xas əlamətdir. Coğrafiyada *boğaz*- dənizin iki quru arasındakı dar hissəsi kimi təyin

olunur. *Boğaz* sözü burada oxşarlığa görə metaforikləşmişdir. Anatomicada isə *boğaz* boyunun, qida borusunun başı, nəfəs yollarının yerləşdiyi ön hissəni bildirir. Ümumişlək söz kimi *boğaz* qida borusunun başı və ya nəfəs yollarının yerləşdiyi ön hissə kimi qəbul edilmir. Məsələn, *boğazını üzmək* ifadəsi heç də anatomicada qeyd olunan hissənin kəsilməsi anlamını ifadə etmir.

Sözün termin ola bilməsi üçün müəyyən bir köçürmə, məcaziləşmə-metaforikləşmə gərəkdir. Terminlərin məcaziləşməsinin əsas səbəbi elmi-texniki nailiyyətlərin müxtəlifliyi, hər hansı təbii dil imkanlarının isə lokallığıdır. Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlərlə ifadə edən heç bir dil yoxdur və ola da bilməz" [26, 385].

Terminoloji vahidlərin mühüm bir hissəsi ümumişlək sözlər əsasında yaranır və həm əvvəlki mənasını saxlayır, həm də sırf elmi anlayış ifadəsinə çevrilir. Məsələn, " *asma* ", " *axın* ", " *yayım* ", " *bağlantı* " sözləri xüsusi funksiya daşıyaraq terminləşmişdir.

Terminin bədii cəhətdən metaforikləşməsi bir neçə mərhələdən keçir:

I mərhələdə terminin nominativ mənası formalaşır. Məsələn: " *boya* " sözünün birinci mərhələdəki mənası *rəng maddəsi* mənasındadır.

II mərhələdə " *boya* " sözünün mənası qismən metaforik mənə kəsb edərək *ton*, *rəng*, *xasiyyət* anlamını verir.

III mərhələdə həmin söz tam məcaziləşmiş mənadadır. Bu mənə təsviri, nitqi, ahəngi, üslubu canlandıran ifadə vastəsi olma mənasını verməyə başlamışdır. Məsələn: *üslubi boyalar*, *realist boyalar* [46, 339].

Sözün mənasının dəyişərək termin ola bilməsi müəyyən səbəblərlə əlaqədardır. Bu dəyişmə sırf linqvistik cəhətdən dil sistemində semantik bölgünün daxili qanunauyğunluqları ilə müəyyənləşir. Məsələn, " *həyəcan* " sözünün " *həyəcan təbili* ", " *həyəcanlı nitq* " birləşməsindəki mənə dəyişikliyinə diqqət yetirək. Mənanın sıxılması nəticəsində söz metaforikləşərək termin funksiyasını kəsb edir: Yol polisi Azərbaycandakı yol qəzalarında uşaq ölümləri ilə bağlı *həyəcan təbili*

çalır. Və yaxud, *həyəcan signalı* verildi. Bu ifadə hərbi, dənizçilik terminologiyalarında istifadə olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, terminlərin semasioloji həddləri genişdir. Onlarda metaforikləşməyə meyl sürətlənməkdədir. Həmin semasioloji keyfiyyətlər daha çox ictimai-siyasi keyfiyyətləri əks etdirən terminlərə aiddir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq ictimai- siyasi terminlərin enantiosemiyası da dəyişir, inkişaf edir, yeni mənə çalarları qazanır. Bu da hər şeydən öncə terminlərin funksionallaşan işlənmə sahələrinin artması ilə əlaqədardır.

Terminologiyada mənə köçürülməsinin üç növü var: texniki oxşarlığa görə; zahiri oxşarlığa görə; funksional oxşarlığa görə.

Ümumişlək sözün mənasında dəqiqləşdirmə aparmaqla termin kimi istifadə olunması, əsasən mənənin mahiyyətinin dəyişməməsi zamanı mümkündür. Məsələn:

Ünvan - bir şəxsin yaşadığı və ya hər hansısa idarənin yerləşdiyi yer.

Ünvan (informatikada) - registrin, verilənlərin yaddaşdakı yerini müəyyən edən simvol və ya simvollar qrupu.

Burada göstərilən əsas mənə maşın yaddaşındakı yerini göstərmə vahidi sözün semantik yükünü - terminoloji mənəni təşkil edir. Əgər ümumişlək söz kimi "*ünvan* " yerləşmə, yaxud yaşama yeri təsəvvürünü yaradırsa, "*ünvan* " termini mütəxəssisin təsəvvüründə simvol və ya simvollar qrupunu canlandırır.

" *İdeal* " termini müxtəlif birləşmələr daxilində metaforikləşməyə məruz qalır: *ideal orfoqrafiya, ideal pedaqoq* və s. " *İdeal pedaqoq* " təqlid üçün örnəkdir, müəllim olmağa hazırlaşanlar üçün oriyentirdir, müqayisə üçün etalondur.

" *Usta* " sözünün də bir sıra mənələri mövcuddur. Lakin bu söz idman və pedaqoji terminologiyada metaforikləşmişdir. Məsələn, ən görkəmli idmançıya verilən ad və bu adı daşıyan şəxs; *Əməkdar idman ustası; " Müəllimin ustalığı "*-bu anlayışın mahiyyəti pedaqoji nəzəriyyədə iki cür başa düşülür: birinciyə görə

təlim - tərbiyə işində metod aparıcı rol oynayır; ikinciyə görə təlim - tərbiyə işində aparıcı rolu müəllimin şəxsiyyəti oynayır.

Qeyd olunan faktlar göstərir ki, ümumişlək sözlərdə məntiqi və terminoloji təyinat zamanı semantik dəyişmə prosesi baş verir.

Publisistik üslubda da bir çox hallarda metaforikləşmə müqayisə yolu ilə çatdırılır. Bu, terminlərin emosional və ekspressiv çalarlar kəsb etməsində mümkündür. S.Sadiqova ictimai-siyasi terminologiyada " üçbucaq " termininin metaforikləşməsini belə bir maraqlı nümunə ilə izah etmişdir: " Deyirlər ki, üçbucaq mükəmməl, ən möhkəm fiqurdur. Yəqin ki, siyasət də üç dayağa söykənəndə möhkəm olur və bu baxımdan siyasətin " möhkəmlik əmsalı " haqqında qənaət əldə etmək üçün onun üç dayağını, üç təpə nöqtəsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu dayaqardan biri iqtidadırsa, digər ikisi müxalifət və ictimaiyyətdir " [32, 25].

Yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır. Dilimizdə ilkin mənalarından uzaqlaşmış yeni mənalar qazanaraq semantik dəyişməyə məruz qalmış əşya və anlayışların bu və ya digər əlamətlərinin başqa məfhumə köçürülməsi yolu ilə əmələ gələn terminlər çoxdur. Sözlərin yeni yaranan mənaları əvvəlkindən o dərəcədə uzaqlaşır ki, onda artıq yeni terminlərin yaranmasından danışmaq lazım gəlir.

Terminlərin bir çoxu rəmzləşərək yeni şəraitdə yeni mənə qazanır. T.Əfəndiyevanın fikrincə, rənz funksiyasında çıxış edən metafor yazıçıya subyekt və obyekt haqqında canlı təsəvvür yaratmağa kömək edir [7,100]. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunəyə diqqət yetirək: " *Gəmi* " sözü. " Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu söz nəqliyyat vasitələrindən birinin adı kimi göstərilib. Sonralar " *gəmi* " sözü metaforikləşərək " *Soyuq-9* " gəmisi anlayışı üçün gərəklilik ləksik-terminoloji vahidə çevrilmişdir. Artıq metaforikləşmənin şəbəkəsi çoxalmış, bu simvol paradigma nəticəsində " *kosmik gəmi* ", " *hava gəmisi* ", poetik komponent kimi isə " *mavi gəmi* ", " *mavi ekran* " formaları yaranmışdır. Məs: *Mavi gəmilərin göyə uçub.*

Predmetlərin, yaxud onların hissələrinin zahiri görkəminin oxşarlığına görə mənənin köçürülməsi baş verir. Fikrimizi " budaq ", " ağac ", " meşə " terminləri ilə aydınlaşdırmaq.

Budaq (riyaziyyatda)- qrafın iki nöqtəsini birləşdirən tili. Eyni bir tərədən çıxan və müxtəlif nöqtələrlə birləşən tillər ağacın budaqlarına bənzəyir.

Ağac (riyaziyyatda)- dövrü olmayan rəbitəli qrafa deyilir.

Meşə (riyaziyyatda)- ağacların birləşməsindən düzələn rəbitəsiz qraf.

Termin bədii mühitdə obrazlı donə bürünür, sənətkarın əlində üslubi məqsədəuyğunluğa xidmət edir. Məsələn: Dilə xidmət etsəm, *bir vergül* qədər özümü dünyada xoşbəxt sanaram [42, 241]. " Enerji " və " dalğa " sözlərinin hər hansı bir elm sahəsində istifadəsi bəllidir. Amma yazıçı bu sözlərə bədii don geyindirmiş, üslubi mühitə sala bilmişdir. " İçərisində yığılmış enerji- həsrət, nifrət, qəzəb qarışıq enerji sanki bu sözlərlə boşaldı...Dalğa kimi havaya yayıldı [42, 249].

Son dövrlərdə terminologiyada daha mürəkkəb hadisə - transterminləşmə genişlənməkdədir ki, bu da universal hadisə olan metaforikləşmə yolu ilə baş verir. " Transterminləşmə müəyyən terminlərin konkret bir semantik yük əsasında bir terminoloji sistemdən başqa bir terminoloji sistemə keçməsi və ya eyni zamanda müxtəlif sahə terminoloji sistemlərdə işlənməsi hesab edilir " [18, 133]. Bu yenə də sözün mənə potensialının geniş olması, onda motivləmə istiqamətlərinin hərtərəfliliyi ilə bağlıdır. Müəyyən elm sahəsinə aid olan terminlər zahiri oxşarlıq və ya funksional bənzərlik əsasında öz semantikasını dəyişərək digər sahənin elmi-texniki sisteminə daxil ola bilər. Məsələn:

Akt - 1) iş, hərəkət, hadisə; 2) fərman, qərar, hökm; 3) bir hadisəni təsdiq edən sənəd; 4) teatr tamaşasının bir pərdəsi; 5) məktəblərdə təntənəli yığıncaq; 6) təsviri incəsənətdə çıpaq bədən təsviri [49, 13].

Verilən nümunədən görürük ki, 1) sözün semantikasi genişlənərək termin səciyyəsi də daşıyır: *kamera, jurnal, baraban, stəkan, yataq, açar və s* ; 2) dar

sahədə işləklik keyfiyyətinə malik olan termin səciyyəli sözlər terminologiyada mənaca bu və ya digər anlayış ifadə etməyə yönəlir və yeni bir sahənin terminoloji sisteminə daxil olur. Məsələn, *ayaq* - tufəng, tapança kimi silahların çaxmağında tətik və s.

Metaforikləşmə yolu ilə termin yaradıcılığının özünəməxsus əlamətləri vardır. Bunlardan biri elmi anlayışı ilk dəfə təyin etmiş alimin adından istifadə olunması faktlarıdır. Belə terminlər "onomastik terminlər" adlandırılır və iki qrupa bölünür:

1) Onomastik terminoloji vahidlərin bu qrupunda ikinci hissəsi sabit qalan və bir-birindən araşdırıcı alimin soyadı ilə fərqlənən terminlər üstünlük təşkil edir. Məsələn: *Arximed qanunu*, *Roll teoremi* və s.

2) konkret əşya, hadisə, predmet və hadisələrin adlandırılması ilə bağlı onomastik terminlər yaranır. Məsələn: *Kelven şkalası*, *Heygel sayğacı* və s.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, sözün mənasının dəyişdirilməsi yolu ilə yeni terminlər yaradılması üsulu termin yaradıcılığının başqa üsullarına nisbətən bir çox üstünlüklərə malikdir. Bununla belə, semantik üsul bəzən çoxmənalığa səbəb olur, təsəvvürlərin səbatsızlığına gətirib çıxarır, terminologiyani zəruri dəqiqlikdən məhrum edir. Ona görə də sözlərin mənasının əsassız olaraq dəyişdirilməsi hallarına yol verilməməlidir.

§ 1.2. Morfoloji üsulla yaranan terminlər

Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas üsullarından biri morfoloji üsuldur. Müxtəlif dillərin termin yaradıcılığında bu üsuldən geniş istifadə olunur. İstər, ümumiyyətlə, söz yaradıcılığında, istərsə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin yaradılmasında morfoloji üsulun rolunu dilçi alimlərimiz dəfələrlə qeyd etmişlər. S.Cəfərov qeyd edir ki, müasir dilimizdə morfoloji yolla yeni sözlərin əmələgəlmə prosesi məhsuldardır [4, 153]. Morfoloji üsul hər hansı anlayışı ifadə etmək üçün söz köklərinə söz düzəldici şəkilçilərin artırılması ilə səciyyələnir, kəmiyyətə çoxluğu termin yaradıcılığında bu üsuldən istifadəyə daha çox imkan yaradır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminlərin morfoloji üsulla yaradılması üçün geniş imkanlar vardır. Hazırda bu üsulla dilimizdə termin yaradılarkən əlliyə yaxın şəkilçidən istifadə olunur. M.Hüseynzadə sözdüzəldici şəkilçilər haqqında yazır: " Bunların əsas rolu bir sözdən yeni bir söz yaratmaq olduğu üçün dildə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu şəkilçilər dilin inkişafında, yəni yeni yaranmış sözlər hesabına söz ehtiyatının çoxalması və zənginləşməsi işində əsas amillərdən biri hesab olunur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yeni əmələ gələn sözlərin əksəri yalnız bu şəkilçilər əsasında yaranmışdır [12, 18].

Son dövrlərdə dilin daxili imkanları əsasında termin yaratmağa üstünlük verildiyi üçün tarixən dilimizdə işlənən, bu gün də öz işləkliyini qoruyub saxlayan sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, yeni yaranan hər bir termin onun yaranmasında iştirak edən şəkilçinin xüsusiyyətindən asılıdır.

Yeni terminlərin yaranması prosesində daha çox isimlərə şəkilçi artırılaraq ixtisas və peşə sözlərinin meydana gəlməsi müşahidə olunur. Düzəltmə termin köklərinin ifadə olunduğu nitq hissələri ilə bağlı olaraq sözlər üç qrupa bölünür:

a) kökü isim olan düzəltmə terminlər;

b) kökü fel olan düzəltmə terminlər;

c) kökü digər əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan düzəltmə terminlər.

Terminlər müəyyən elmi anlayışı adlandırmaq xüsusiyyətinə malik olduğundan isim kimi formalaşır. Bu zaman termin yaradıcılığında isim düzəldən şəkilçilər əsas rol oynayır. « İsimlər dildə olan sözlərin ən mühüm bir qismini təşkil edir » [12, 18].

Beləliklə, morfoloji üsulla termin yaradılmasına Azərbaycan dilində morfoloji üsulla sözlər yaradılması prosesinin bir hissəsi kimi baxmaq lazım gəlir.

Morfoloji üsulla yaranaraq kökü müxtəlif nitq hissələrindən düzələn terminləri üç qrupa bölmək olar:

a) milli sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn terminlər;

b) ərəb-fars dilindən alınan sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn terminlər;

c) rus-avropa mənşəli sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzələn terminlər.

Tarixən olduğu kimi, müasir dövrdə də termin yaradıcılığında milli şəkilçilərdən daha çox istifadə olunur. Milli şəkilçilərin iki və dörd cür yazılması, ahəng qanununa uyğun sözlərə qoşulması bu şəkilçilər vasitəsilə daha çox termin yaratmaq imkanını artırır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin yaradılmasında iştirak edən şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. *-çi*⁴. Bu şəkilçilər termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur. *-çi, -çü, -çü* şəkilçiləri həm bilavasitə Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözlərə, həm də alınma sözlərə əlavə olunaraq yeni terminlər yaradır. Bu şəkilçilərin köməyi ilə indiyədək Azərbaycan dilində müxtəlif peşə və ixtisasları, eləcə də şəxsiyyətin cəmiyyətdə tutduğu ictimai-siyasi mövqeyini bildirən bir çox terminlər yaradılmışdır: *dənizçi, kəşfiyyatçı, balıqçı, əməkçi* və s.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə *-çı*, *-çi*, *-çu*, *-çü* şəkilçilərinin sözdüzəltmədə məhsuldar olduğu göstərilir və bu şəkilçilərin köməyi ilə həm rus, həm də Avropa mənşəli söz və terminlərdən bir çox yeni yaranan sözlərin rolu qeyd edilir. Məsələn, N.Xudiyev yazır ki, dilimizdə ən məhsuldar şəkilçilərdən olan *-çı*⁴ şəkilçiləri vasitəsi ilə yaradılan yeni sözlər malik olduqları mənə qruplarına görə də zəngindir [14, 249].

Müəllif həm də S.Cəfərovun bu şəkilçilərin vasitəsilə, əsasən, altı mənə qrupunda birləşən sözlər yarandığını da göstərmişdir [4, 149-150].

Qeyd edək ki, *-çı*⁴ şəkilçiləri müasir Azərbaycan dilində indiki yüzilliyin birinci yarısında olduğu kimi, ikinci yarısında da müxtəlif sahələr üzrə xeyli miqdarda termin yaratmışdır. Dilimizdə yaranan belə terminləri sahə terminologiyalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Onu da deyim ki, nümunədə göstərilən bu şəkilçili terminlər 50-60-cı illərdən sonra yaranan sözlərdir.

1. Musiqi və incəsənətə aid terminlər: *dekorasiyaçı*, *illüstrasiyaçı*, *baletçi* və s.
2. İdman və bədən tərbiyəsinə aid terminlər: *cüdoçu*, *beysbolçu*, *basketbolçu*, *futbolçu* və s.
3. Tarixə dair terminlər: *separatçı*; şəxs adlarından: *kolçakçı* və s.
4. Hərbi sahəyə aid terminlər: *ştabçı*, *raketçi*, *metralyozçu*, *batareyaçı* və s.
5. Siyasi terminlər: *konstitusiyaçı*, *müsavatçı*, *kollektivçi*, *seçici*, *iqtidarçı*, *müxalifətçi* və s.
6. Ticarət və iqtisada dair terminlər: *eksportçu*, *baş təchizatçı*, *importçu*, *patentçi*, *reklamçı* və s.
7. Texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlər: *vertolyotçu*, *kompüterçi*, *avtokrançı*, *liftçi*, *montajçı* və s.
8. Tibbə aid terminlər: *morxançı*, *reseptçi* (*əczaçı*) və s.

9. Riyaziyyata aid terminlər: *neopifaqorçu* və s.

10. Fəlsəfəyə dair terminlər: *neohegelçi*, *epikürçü* və s.

« Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin son illərdə "şüinas" şəkilçisi ilə yaranmış *folklorşüinas* və *ədəbiyyatşüinas* terminlərin əvəzinə, müvafiq olaraq "*folklorçu*", "*ədəbiyyatçı*" terminləri işlədilməyə başlanmışdır. Deməli, Azərbaycan dilinin özünəməxsus *-çı* şəkilçisi fars mənşəli *-şüinas* şəkilçisinin tam ekvivalenti kimi, onu tam əvəz edə bilir » [24, 108].

2. *-lıq*⁴. Öz semantik xüsusiyyətinə görə Azərbaycan dilində geniş söz yaradıcılığı dairəsini əhatə edən bu şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq yeni terminlər yaradır. Bu şəkilçilər aşağıdakı mənə qruplarına aid terminlər yaradır:

a) isimlərə əlavə edildikdə sənət, peşə və ixtisas bildirən terminlər yaradır: *bənnalıq*, *dülgərlik*, *müəllimlik* və s.

b) isimlərə əlavə edildikdə mücərrəd anlayışlar bildirən terminlər yaradır: *sonsuzluq*, *suverenlik* və s.

c) müxtəlif cisimlərə məxsus əlamət bildirən sifətlərə əlavə olunduqda, bu əlaməti özündə əks etdirən terminlər yaradır: *turşluq*, *sərtlik*, *yorğunluq* və s.

d) bəzən sifətə və ya saya qoşularaq müxtəlif terminlər əmələ gətirir: *beşlik*, *əkslik*, *ağırlıq*, *yüksəklik* və s.

-lıq, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkiçiləri müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra da işlənərək yeni terminlər yarada bilir:

a) *-çı*⁴, *-ci*⁴ şəkilçilərindən sonra; məsələn: *dilçilik*, *taxılçılıq*, *üzümçülük*, *xalqçılıq* və s.

b) *-lı*⁴ şəkilçilərindən sonra; məsələn: *davamlılıq*, *planlılıq* və s.

c) *-sız*⁴ şəkilçilərindən sonra; məsələn: *çəkisizlik*, *işsizlik* və s.

d) *-dar, -kar* və *-şünas* şəkilçilərindən sonra; məsələn: *sahibkarlıq, dindarlıq, sənətkarlıq, xəritəşünaslıq* və s.

3. *-laq, -lək*. Bu şəkilçilər Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı cəhətindən elə də məhsuldar deyildir. Amma mövcud terminologiyanın təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı terminlərin yaradılmasında onların da iştirakı vardır. Qeyd olunan şəkilçilər əsasən isimlərə qoşularaq məkan anlayışı bildirən terminlər yaradır: *duzlaq, otlaq, çaylaq* və s.

4. *-lı⁴*. Bu şəkilçi isim və sifət düzəldən sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənir və söz yaradıcılığında morfoloji üsulla termin yaratmaq prosesində fəaldır. *-lı⁴* şəkilçisi ilə həm milli, həm də alınma teminlər yaranır.

a) texnikaya aid terminlər: *dəzgahlı, borulu, diskli, qaytanlı, benzinli, turbovintli, dizelli* və s;

b) tibbi terminlər: *viruslu, immunitetli, tromblu, revmatizmlı, kapsullu, tonuslu* və s;

c) kimya terminləri: *karbonlu, minerallı, oksigenli, kaliumlu* və s;

d) digər elm sahələrində işlənən teminlər: *apostroflu (dilçilikdə), sanksiyalı (hüquqşünaslıqda), karikaturalı (rəssamlıqda), qabaritli (xüsusi termin)* və s.

5. *-ı⁴*. Bu şəkilçilər vasitəsilə hərəkət və prosesləri bildirən müxtəlif terminlər əmələ gəlir. Məsələn: *uduş, ödəniş, bildiriş* və s.

6. *-ıcı⁴, -yıcı⁴*. Göstərilən şəkilçilər fellərə əlavə olunaraq müxtəlif peşə, sənət və ixtisas bildirən, həmçinin ayrı-ayrı texniki prosesləri bildirən terminlər yaradır. Məsələn: *göstərici, yuyucu, soyuducu, böyüdücü* və s.

7. *-ma²*. Çox zaman bu şəkilçi ilə düzələn terminlər söz birləşməsinin tərəfi kimi də çıxış edir. Bu şəkilçilər terminlərin əmələ gəlməsində ən məhsuldar şəkilçi hesab olunur. Onun vasitəsilə indiyədək terminologiyada ayrı-ayrı prosesləri bildirən yüzlərlə termin yaradılmışdır: *sıxılma, qloballaşdırma, maqnitləmə* və s. S.Sadiqova yazır: " Bu şəkilçidən terminlərin yaranmasında daha çox istifadə

olunmasının əsas səbəbi də elmdə hərəkət və proseslə bağlı anlayışların daha zəngin olmasıdır " [32, 79].

S.Qasimov yazır: « Terminoloji leksika ilə ümumi dilin leksikası arasındakı qarşılıqlı əlaqənin struktur cəhəti də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bəzi söz yaradıcılığı modelləri məhz terminologiyada öz məhsuldarlığını artırır. Məsələn, son zamanlar Azərbaycan dilinin terminologiyasında, xüsusən texniki terminologiyada *-ma*; *-mə* şəkilçilərinin fellərə artırılması ilə terminlər yaradılması üsulundan geniş istifadə olunur. Belə bir üsulun tətbiqi nəticəsində bir çox terminlər (presləmə, plomblama, cilalanma və s.) meydana gəlmişdir » [19, 36].

Bu şəkilçi vasitəsilə xeyli terminlər yaranmışdır. Həmin terminlər bir çox terminoloji sahələrdə işlənməkdədir. *-ma*; *-mə* şəkilçisi əksər hallarda *-laş²*, *-dir⁴* şəkilçiləri ilə yaranan fellərə artırılaraq, müəyyən prosesi adlandırmaq funksiyasını daşıyır.

- a) siyasi terminologiyada: *sabitləşmə*, *proqramlaşma* və s;
- b) iqtisadi terminologiyada: *maliyyələşmə*, *özəlləşdirmə* və s;
- c) texniki elmlərin terminologiyasında: *vulkanlaşdırma*, *aminləşdirmə* və s;
- ç) kütləvi informasiya terminologiyasında: *səsləndirmə*, *aşkarlama* və s;
- d) qaynaq istehsalına aid terminologiyada: *tablama*, *aqreqatlaşdırma* və s.

Son dövrlərdə bir sıra terminlər Avropa dillərindən alındığına görə onların tərkibində olan sözdüzəldici şəkilçilər də termin yaradıcılığında istifadə olunmaqdadır.

-iv, *-or*, *-ik*, *-siya*, *-yer* kimi alınma şəkilçilər bəzən söz kökü ilə birlikdə işlənərkən bəzən kök və şəkilçiyə ayrılır, bəzən də ayrılır: *informasiya*, *radikal*, *modelyer*, *perspektiv*, *regional*, *repetitor*, *diplomatik* və s.

Əgər *modelyer*, *regional*, *diplomatik* sözlərinin kökü müstəqil işlənə bilirsə, *perspektiv*, *informasiya*, *repetitor* terminlərinin kök və şəkilçisi ayrılır və birlikdə işlənərək tərkib hissələrinə parçalana bilmir.

Bəzi alınma terminlər vardır ki, onların sonuna əlavə olunan şəkilçi atılır. «Programma, qipoteza, kometa, antenna terminlərinin sonu ona görə atılmırdı ki, qadın cinsi kateqoriyası sıradan qaldırılsın, ona atılırdı ki, sözdə - termində vurğu son hecanın üstünə salınsın və beləliklə, termin azərbaycanlaşdırılsın - program, hipotez, komet, anten» [15, 102].

8. *-in/ -in/ -un/ -ün*. Bu şəkilçilər fellərə qoşularaq substantiv isimlərdən ibarət yeni terminlər yaradır: *əkin, səpin, qoşun* və s.

9. Sonuna *-ist* şəkilçisi artırılmaqla düzələn terminlər: *programist, naturalist, voliuntarist* və s.

10. *-siz*⁴. Bu şəkilçilər məhsuldar olmaqla *-li*⁴ şəkilçisinin antonimi münasibətində işlənir. Məsələn: *pilotsuz, ritmsiz, akkordsuz* və s.

11. *-dar/ -ədar*. Vaxti ilə dilimizə fars dilindən keçmiş bu şəkilçilər isimlərdən mənsubiyyət və ya vəzifə bildirən terminlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn: *mülkədar, quldar* və s.

12. *-qac/ -ğac/ -kac/ -gac*. Bir çox texniki alətlərin hazırda Azərbaycan dilində işlənən adları bu şəkilçilərin fellərə artırılması yolu ilə yaranmışdır. Məsələn: *tutqac, kippək, sürtgac* və s.

Son dövrlərdə morfoloji üsulla yaranan terminlərin bəzilərinə həm alınma, həm də milli şəkilçilərin paralel işlənməsi müşahidə olunur. Belə terminlər, əsasən, ictimai-siyasi terminologiyada müşahidə olunmaqdadır. *Xeyriyyəçilik, sahibkarlıq* alınma düzəltmə şəkilçilərdən sonra milli şəkilçi artırılaraq düzəlmişdir.

Elə alınma terminlər də var ki, onlar bir neçə milli şəkilçi qəbul edərək yeni mənalı sözlər kimi işlənir: *programlaşdırma, avtomatlaşdırma* və s.

Fars, ərəb və rus dili vasitəsilə dilimizə daxil olan terminlərin müəyyən qismi önşəkilçilidir. Belə terminlər şəkilçi ilə birlikdə başqa dildən alındığından ön şəkilçiləri milli şəkilçilərlə əvəz etmək olmur. *Asimmetrik, anormal, antiterror*,

antisovet kimi terminlərin ön şəkilçiləri *-anti*, *-a* Avropa mənşəli şəkilçilər söz kökünə artırılaraq yeni mənalı sözlər yaratmışdır.

Müşahidə olunduğu kimi, bəzi morfoloji əlamətlər sözlərə qoşularaq daha çox termin yaradır. Bu cür şəkilçilər məhsuldar olduğundan termin yaratmada indi də fəaldır. Bəzi sözdüzəldici şəkilçilər isə başqa dillərdən terminin tərkibində dilimizə daxil olaraq dar işlənmə dairəsinə malik olur, ya da qeyri-məhsuldar şəkilçi olaraq az sayda termin yaratmağa xidmət edir.

M.Qasımov müasir Azərbaycan ədəbi dilində elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlərin yaranmasında əsas şəkilçilər kimi iyirmi forma göstərir [21, 126].

Morfoloji üsulla termin yaratmada iştirak edən şəkilçilərin hamısının funksiyası eyni deyildir. Onlardan bəziləri ən müxtəlif sözlərə artırılaraq çoxlu miqdarda yeni termin yarada bildiyi halda, bəziləri yalnız məhdud dairədə işlənən sözlərə artırılaraq az miqdarda yeni terminlər əmələ gətirir.

Ümumiyyətlə, morfoloji üsul termin yaratma işində ən fəal və məhsuldar üsullardan biridir. Bu üsulun termin yaratmada rolu bütün dövrlərdə əhəmiyyətli olmuşdur. Müstəqillik illərində yaranan çox sayda yeni sözlərin bu üsuldən istifadə olunaraq yaradılması daha çox müşahidə olunur.

Dil daima inkişaf edir, nəticə etibarilə onun həm lüğət tərkibində, həm də qrammatikasında müəyyən dəyişiklik baş verir. Dilin leksik tərkibi dəyişir, bəzi sözlər öz aktivliyini itirərək passiv lüğət fonduna keçir, bəzi sözlər isə öz mənasını daha da genişləndirir.

§ 1.3. Sintaktik üsulla yaranan terminlər

Azərbaycan dilinin terminologiyasında leksik və morfoloji üsulla yanaşı, sintaktik üsulla da termin yaratmanın böyük rolu vardır. Sintaktik üsul nəinki təkcə Azərbaycan dilində, həm də başqa dillərdə geniş yayılmışdır.

Sintaktik üsulla yaranan terminlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir ki, bunlar həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən birləşmiş olur. Deməli, belə terminlərin tərkibində olan komponentlər semantik və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlıdır.

Nisbət etibarilə götürüldükdə sintaktik üsul termin yaradıcılığında məhdud sahəni əhatə edir. Belə ki, dilimizdə sintaktik üsulla yaranan terminlərin miqdarı morfoloji üsulla yaranan terminlərin miqdarından azdır. Bunun iki səbəbi vardır:

Birincisi, Azərbaycan dilində morfoloji üsulla sözlərin yaradılması prosesi həddindən artıq inkişaf etdiyindən və dilimiz bu cəhətdən daha geniş imkanlara malik olduğundan, iki və daha artıq sözün birləşdirilməsi yolu ilə terminlər yaradılmasına bir o qədər də ehtiyac qalmır.

İkincisi, ümumiyyətlə Azərbaycan dilində çoxhecalı sözlərin yaradılması və işlədilməsi bu dilin ruhuna uyğun olmadığı kimi, çoxhecalı terminlərin də yaradılması elmi-texniki dili ağırlaşdırır. Bu cəhət eyni zamanda terminlərə verilən qısalıq və konkretlik tələbi ilə əlaqədardır [20,130].

Müasir Azərbaycan dilində sintaktik üsulla terminlər yaradılmasından danışarkən ilk növbədə lüğət materialına istinad etmək lazım gəlir. Morfoloji üsulla termin yaradılması prosesində əsas tədqiqat obyektini düzəltmə sözlər olduğu kimi, sintaktik üsulla termin yaratmada əsas tədqiqat obyektini mürəkkəb sözlərdir.

S.Cəfərov mürəkkəb sözlər haqqında belə yazır: « Mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir və onların mənsub olduqları nitq hissələrinə əsas olan

xüsusiyyətlərini tamamilə itirir, mürəkkəb başqa sözlərlə əlaqədə sadə sözlərin əlaqəsinə xas olan xüsusiyyətlər kəsb edir » [4, 200].

Termin yaradıcılığında sintaktik üsulun rolu haqqında S.Sadıqovanın "Azərbaycan ədəbi dilində termin söz birləşmələri" adlı namizədlik dissertasiyasında ətraflı şərh olunmuşdur. O, burada termin - söz birləşmələrindən geniş bəhs etmiş, terminlərin sintaktik üsulla əmələ gəlmə yollarını qeyd etmişdir. A. Bəşirova da bu haqda bəhs edərkən məhz S.Sadıqovanın aşağıdakı bölgüsünü əsas götürmüşdür:

- 1) sintaktik yolla mürəkkəb söz modelində formalaşanlar;
- 2) sintaktik yolla söz birləşməsi modelində formalaşanlar [2, 63].

Sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb terminlər iki və daha artıq söz birləşməsi və yanaşmasından əmələ gəlib, vahid bir məfhumu bildirir.

Söz birləşmələri şəklində yaranan terminlər terminologiyanın əsas hissəsini təşkil edir. Belə birləşmələrin tərəfləri hərtərəfli semantik inkişaf nəticəsində mənaca dəyişilmiş, bir qismi isə mənaca genişlənmiş və yeni mənalar almışdır.

Bu cəhəti nəzərə alaraq, termin-birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar:

a) birinci tərəfi mənaca genişlənən və dəyişən sözlərdən ibarət olan termin-birləşmələr. Bu birləşmələrin birinci tərəfi əvvəlki mənasını dəyişərək müasir dildə tamamilə yeni anlayış bildirən sözdən ibarət olur. Məsələn: *dayaq məntəqəsi*, *bazar iqtisadiyyatı* və s.

b) ikinci tərəfi mənaca genişlənən və ya dəyişən sözlərdən ibarət olan termin-birləşmələr. Məsələn: *siyasi hava*, *nüfuz dairəsi* və s.

c) hər iki tərəfi mənaca genişlənən və ya əlavə mənə alan termin-birləşmələr. Belə birləşmələrin tərəfləri, əsasən, isim, sifət kimi nitq hissələri ilə ifadə olunaraq müstəqillik illərində işlənməkdədir. Məsələn: *aparıcı mövqe*, *keçid dövrü*, *ümumi maraq* və s.

« Bugünkü ədəbi dilimizin terminoloji sisteminin müşahidəsi və təhlili göstərir ki, elm və texnikanın mürəkkəb sahələrinə aid terminlərin formalaşmasında da sintaktik üsul xüsusi əhəmiyyət daşıyır » [21, 29].

Müasir Azərbaycan dilində terminlərin sintaktik yolla yaradılmasının iki üsulu vardır:

1. Leksik - sintaktik üsul. Bu üsulla yaranan terminlərdə heç bir morfoloji vasitədən istifadə olunmur. Burada yalnız leksemlər - leksik vahidlər birləşərək yeni termin yaradır. Məsələn: *qaraciyər, dəmirağac* və s.

2. Morfoloji - sintaktik üsul. Bu qayda ilə yaranan terminlərdə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdən istifadə olunur. Belə ki, sözlər birləşdirilərkən komponentlərə bu və ya digər şəkilçi artırılaraq yeni termin yaradır. Məsələn: *beşatılan, yerqazan* və s. Çox vaxt mürəkkəb terminlərin komponentləri özlərinin əsil mənasını da itirir, yəni mürəkkəb sözlə ifadə olunan yeni anlayışlar ayrı-ayrı komponentlərin mənalарının sadəcə məcmusu olmur. Əslində bu cür mürəkkəb terminlər bəzi cəhətlərə görə bir kökdən ibarət olan sadə terminlərə yaxındır:

a) belə terminlər iki və daha çox sözdən ibarət olmasına baxmayaraq, bir əsas vurğuya malikdir;

b) sadə terminlər kimi belə terminlərdən də yeni - düzəltmə terminlər yaratmaq mümkündür.

İ.Qasimov hərbi terminlərin yaranması və formalaşmasında bu üsulların rolunu xüsusi olaraq qeyd edir: « Bu üsullar, ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində aktiv rol oynayan söz yaradıcılığı prosesinin əsas göstəriciləridir. Bu üsullar, eyni zamanda, dilin leksik tərkibinin xüsusi bir qatını təşkil edən hərbi terminlərin də formalaşmasında əsas qrammatik - semantik göstərici kimi çıxış edir» [19, 40].

Bu fikirlə tamamilə razıyam və hesab edirəm ki, hər hansı bir anlayışı ifadə etmək üçün həmişə başqa dillərdən sözlər almaqdansa, dilimizdə olan sözlərə yeni

leksik-semantik mənə vermək və ya söz yaradıcılığının digər vasitələrindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

S.A.Sadıqova terminlərin leksik-sintaktik, morfoloji-sintaktik üsulla yarandığını qeyd edir [32, 82]. Leksik-sintaktik üsulla düzələn terminlər müstəqillik illərində də meydana gəlir. Termin yaxud sözlərdən təşkil olunan bu cür elmi anlayışlar quruluşca mürəkkəb olur və əsasən, defislə və bitişik yazılır. Məsələn, *atəşkəs*, *soyad* və s. Belə terminlər müxtəlif nitq hissələrindən düzəlir. Tərəflərin ifadəsi baxımından terminlər bir neçə qrupa bölünür:

1. Hər iki tərəfi isim olanlar. Belə terminlərin tərəfləri müxtəlif mənəli isimlərdən təşkil olunur. Məsələn: *soyqırım*, *fotomontaj* və s.

2. Birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isim olanlar. Məsələn: *altfəza*, *xammal*, *yarımbayt* və s.

3. Birinci tərəfi qeyri, ikinci tərəfi sifət olan mürəkkəb terminlər. Bu terminlər defislə yazılır. Məsələn: *qeyri-insani*, *qeyri-ixtiyari* və s.

« Adi sözlərin mənəsi tarixi inkişaf prosesində formalaşır və dəyişir. Bu prosesdə sözün daxil olduğu müxtəlif leksik-semantik kontekstlər həlledici rol oynayır » [21,13].

Son dövrlərdə tərtib olunan lüğətlər üzərində aparılan müşahidələr belə deməyə əsas verir ki, morfoloji-sintaktik yolla termin yaradıcılığının leksik-sintaktik üsula nisbətən üstünlük təşkil etmir. Bu təbiidir. Hər bir dildə yeni termin yaratmaq üçün morfoloji və sintaktik üsuldan istifadə etmək, başqa dildən hazır termin almaqdan daha sərfəlidir. Dilin daxili imkanları yol verirsə, başqa dildən almadan, sözdüzəldici şəkildə artırmaqla termin yaratmaq meylləri bu gün də hiss olunmaqdadır. Müstəqillik illərində terminoloji qatın zənginləşməsində məhz morfoloji-sintaktik üsulun xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu yolla yaranan terminlər müxtəlif elm sahələrində istifadə olunur və yeni terminlərin yaranması davam edir. Morfoloji-sintaktik üsulun mürəkkəb terminlərin yaranmasında geniş tətbiqi iltisafı dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin şəkildələrinin məhsuldarlığı ilə

bağlıdır. « Təbii ki, ayrı-ayrı sözlərin morfoloji-sintaktik üsulla birləşmə imkanları leksik-sintaktik üsula nisbətən daha geniş olduğu üçün bu üsulla yaranan terminlər də lüğətdə çoxluq təşkil edir və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşən formalarda da təzahürü meydana çıxır. Bu zaman komponentlər birləşərək qovuşuq şəkildə bir məfhumu ifadə edir » [35, 59- 60].

Ümumiyyətlə, morfoloji-sintaktik üsulla yaranan terminləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb söz şəklində olan terminlər;
2. Söz birləşməsi şəklində olan terminlər.

Ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində morfoloji-sintaktik üsulun mühüm rolu olduğu kimi, terminoloji leksikada da yeni termin yaratmağın əhəmiyyətli yollarından biri də sözlərə müxtəlif əlamətlər artırmaqla, aralarında sintaktik əlaqələr qurmaqla müxtəlif elmi anlayışları ifadə edən terminlər yaratmaqdır.

Morfoloji-sintaktik yolla yaranan quruluşca mürəkkəb söz şəklində olan terminlər tərəflərin qəbul etdiyi şəkilçilərin növlərinə və hansı tərəfin morfoloji əlaməti qəbul edilməsinə görə də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Buna əsasən, mürəkkəb terminləri belə qruplaşdırmaq olar: yalnız birinci tərəfi morfoloji əlamət qəbul edən; təkcə ikinci tərəfi morfoloji əlamət qəbul edən; hər iki tərəfi morfoloji əlamət qəbul edən; birinci tərəfi ismin qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik halında işlənən; müxtəlif sözlərə etmə, verici, edici sözlərinin qoşulması ilə yaranan.

Yalnız birinci tərəfi morfoloji əlamət qəbul edən mürəkkəb quruluşca malik terminlər milli və alınma şəkilçilər hesabına yaranır. Belə terminlərdə birinci tərəf həm düzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edə bilər. İnformatika terminologiyasında işlənən *yarımbayt*, *yarımdairə* kimi terminlər bu yolla yaranmışdır. Mürəkkəb terminin birinci tərəfi düzəltmə sifət olan *yarım* sözündən, ikinci tərəfi isə sadə *idairə* sözlərindən ibarətdir.

Son dövrlər siyasi terminologiyada işlənən "yetərsay" termini də bu yolla əmələ gəlmişdir.

İkinci tərəfinə milli şəkilçi artırılan sözlərdən ibarət olan bu terminlərin tərkibində həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilər işlənir. Qəbul etdiyi şəkilçinin növündən asılı olaraq bu terminlər iki qrupa ayrılır:

1. İkinci tərəfi sözdüzəldici şəkilçi qəbul edən. Bu qrupa daxil olan terminlərin birinci tərəfi şəkilçisiz olur, ikinci tərəfi müxtəlif alınma və milli şəkilçilərin vasitəsilə düzəlir. Belə terminlərin ikinci tərəfinə $-ma^2$, $-li^4$, $-lik^4$, $-ici^4$, $-im^4$ və başqa sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yeni terminlər yaranır. Məsələn: *sözyaratma, səsvermə, ikitərəfli, çoxillik, qanunverici, soyqırım* və s.

2. İkinci tərəfi müxtəlif qrammatik şəkilçilər qəbul edən.

Ümumiyyətlə, bu şəkilçilər dilin lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak etdiyi kimi, müstəqillik dövründə bir sıra terminlərin yaranmasında mühüm rol oynayır. « Doğrudan da, bu və ya digər bir elmi, texniki, siyasi, ictimai söz-termini hər hansı bir dilin öz materialından yaratmaq mümkünsə, o zaman bu mütləq həmin dilin daxilindən alınmalıdır » [28,122].

Terminləri nəzərdən keçirdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, termin yaradıcılığı üçün qoyulmuş müəyyən prinsiplər olmalıdır və bunlar gözlənilməlidir. Nominativ funksiya daşıyan termini təşkil edən sözlərin miqdarı müəyyən şəkildə tənzimlənməlidir. Müxtəlif elm sahələrində işlənən terminlərin bəziləri ümumişləklilik qazanır. Müşahidələr göstərir ki, mürəkkəb terminlərin ümumişləklilik qazanmasına, demək olar ki, təsadüf olunmur.

Bununla belə, mürəkkəb terminlər sadə terminlərdən bir neçə xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) mürəkkəb terminin tərkibinə daxil olan kökün leksik mənası mühafizə olunur. Məsələn: *əlyazması, toxumsəpən, buzqıran* və s.

2) mürəkkəb terminlər müxtəlif nitq hissələrindən təşkil olunmasına baxmayaraq, bir nitq hissəsindən ibarət söz şəklinə düşür. Məsələn: *yük (isim) - vuran (feli sifət) - yükvuran (isim)* və s.

Müstəqil sözlərin birləşməsi yolu ilə termin yaradılması terminologiya sahəsində məhsuldar üsullardan biri olmasına baxmayaraq, onu bütün nitq hissələrinə eyni dərəcədə tətbiq etmək mümkün deyildir.

Mürəkkəb terminləri təşkil edən sözlərdən hər birinin üzərinə ayrılıqda vurğu düşmədiyindən bu cür terminlər bir vurğu ilə yazılır və deyilir.

Dilimizdə mürəkkəb terminlərin müxtəlif tipləri mövcuddur:

a) bir sifətlə bir ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb terminlər: *milliqram, ümumtəhsil* və s.

b) bir isimlə bir feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb terminlər: *südsağan, tozsoran* və s.

c) adlıq halda olan bir isimlə üçüncü şəxs təkinin nisbət şəkilçisini qəbul etmiş başqa bir düzəltmə və ya sadə ismin birləşməsindən yaranan mürəkkəb terminlər: *şəhərarası, bayramqabağı* və s.

ç) yiyəlik birləşməsi ilə olan mürəkkəb terminlər: *dünyagörüşü, kəklipotu* və s.

d) sayla düzəltmə ismlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb terminlər: *təktərkibli, çoxsahəli* və s.

Ümumiyyətlə, sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb terminlər dilimizdə iki yolla əmələ gəlir:

1. Mürəkkəb quruluşlu terminlərin hər iki tərəfi dilimizə başqa dillərdən alınan müstəqil isimlərdən ibarət olur. Məsələn: *supermarket, hidroenerji* və s.

Belə birləşmələrin əmələ gəlməsində *radio, foto, rentgen, elektro* kimi sözlər daha fəaldır. Bu sözlərlə yaranan mürəkkəb birləşmələrə aşağıdakıları göstərmək olar:

Rentgen- rentgenokimoqraf, rentgenometriya, rentgenokimoqrafiya.

Foto- fotoeffekt, fotoplan, fotoreklam, fotosxem, fotoxronika, fotoemulsiya, fototeleqrafiya.

Radio- radiozavod, radioteatr, radiosiqnal, radioqrafiya, radiobioloq, radioreproduktor.

Elektro- elektrooptika, elektrotexnika, elektrofizika, elektrokardioqrafiya, elektrovalent.

Dilimizdə yaranan belə birləşmələrin bir qismi defislə yazılır: *blok-siqnal*, *vakuum-filtr*, *stan-kran* və s.

2. Azərbaycan dilində mürəkkəb quruluşlu terminlər alınmalardan və öz dilimizdə işlənən sözlərdən ibarət olur. Bunlar da iki qrupa ayrılır:

a) hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar: *borumühəndis*, *yarımfinal* və s.

b) birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi isə feli sifət, həmçinin feldən ibarət olanlar: *kartofsoyan*, *metalyayan*, *tankqayıran* və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bəzi mürəkkəb terminlər milli sözlərdən ibarətdir: *qatardüzəldən*, *yumrusoğanaq*, *mamontağacı* və s.

Bəzi mürəkkəb terminlər də isimlərdən zərf düzəltmək yolu ilə yaranır: *regionlararası*, *yarımfaizli* və s.

Hazırda dilimizdə işlənən elmi-texniki, ictimai-siyasi və başqa terminlərin böyük bir qismini söz birləşmələri şəklində olan terminlər təşkil edir. Bu terminoloji birləşmənin tərəfləri sərbəstliyə malik deyildir. Əgər termini təşkil edən tərəflərdən hər hansı birini başqa sözlə əvəz etmiş olsaq, onda tamamilə yeni bir mənəni ifadə edən termin alınar.

Söz birləşmələri şəklində olan terminləri iki cəhətdən qruplaşdırmaq olar:

1. Tərkibindəki elementlərin hansı əsasdan olmasına görə. Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən müxtəlif mənbələrdən istifadə edildiyinə görə, söz birləşmələri şəklindəki terminlərin tərkibindəki elementlər də müxtəlifdir:

a) birinci tərəf Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, yaxud Azərbaycan dilindəki ərəb-fars mənşəli sözlərdən, ikinci tərəf isə rus-Avropa dillərinə məxsus sözlərdən ibarət terminlər: *həyəcan zonası, aylıq balans* və s.

b) birinci tərəfi rus-Avropa dillərinə məxsus sözlərdən, ikinci tərəfi isə Azərbaycan dilinin öz sözlərindən, yaxud Azərbaycan dilindəki ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olan terminlər: *kosmik gəmi, didaktik üsul, dram əsəri* və s.

c) hər iki tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan terminlər: *proyeksiya aparatı, idealist fəlsəfə* və s.

d) hər ikisi Azərbaycan dilinin öz sözlərindən ibarət olan terminlər: *bədii əsər, nitq hissəsi, nisbi rütubət, lüğət tərkibi* və s.

2. Nitq hissələrinin iştirakına görə. Bu cəhətdən terminlər iki qrupa bölünür:

a) birinci tərəfi adlıq haldakı isimdən, ikinci tərəfi isə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isimdən ibarət olan terminlər: *oxucu bileti, məktəb ləvazimatı* və s.

b) birinci tərəfi sifətdən, ikinci tərəfi isə adlıq halda olan isimdən ibarət terminlər: *müərrəd təfəkkür, elmi əsər* və s.

Bütün bunlarla bərabər, onu da qeyd edək ki, dilimizdə mürəkkəb terminlər içərisində söz birləşmələri formasında işlənən terminlər əsas yer tutur. Bu cür terminlər iki-üç və daha artıq sözün sintaktik yolla birləşməsindən ibarət olur. Buna görə də təyini söz birləşmələri formasında yaranan terminlər, ümumi dilçilikdə bir qayda olaraq, semantik və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlılığa görə üç növdə xarakterizə olunur: I növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan terminoloji birləşmələr; II növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan terminoloji birləşmələr; III növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan terminoloji birləşmələr.

Bir qayda olaraq I növ təyini söz birləşməsinin komponentləri heç bir sözdəyişdirici ş kilç  qəbul etmir, ikinci komponentə yanaşaraq onu təyin edir. İkinci komponent də öz növbəsində birinci tərəfə yanaşır. Beləliklə, yeni yaranan birləşmənin hər iki tərəfi sadə termindən birinci tərəfi düzəltmə, ikinci tərəfi isə sadə və ya düzəltmə, yaxud mürəkkəb termindən ibarət olur. Bir neçə sahə terminologiyalarına aid misallara diqqət yetirək.

Hərbi terminlər: * z n baza, yandırıcı bomba, bakterioloji basqın* və s.

Coğrafiya terminləri: *tropik iqlim, mülayim k l k, tektonik dağlar* və s.

Texniki terminlər: *s ni peyk, kosmik gəmi, qanadlı raket* və s.

Arxiv terminləri: *gerbli kağız, diplomatik surət, daxili sənəd* və s.

II növ təyini söz birləşməsində terminoloji birləşmələrin ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Burada hər iki tərəf söz və ya termindən ibarət olur. Birinci tərəf sadə, ikinci tərəf düzəltmə, birinci tərəf mürəkkəb, ikinci tərəf sadə terminlərdən ibarət olur. Məsələn: *məhkəmə prosesi, dağ iqlimi, elektrik burğusu, soraq qiyməti* və s.

III növ təyini söz birləşməsinin hər iki tərəfi şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Belə birləşmələrin tərkibi sadə terminlərdən, birinci tərəfi sadə, ikinci tərəfi düzəltmə; birinci tərəfi mürəkkəb, ikinci tərəfi sadə sözlərdən təşkil olunur. Məsələn: *qanunun tələbi, dövrənin parametrləri* və s.

İstənilən qədər bu cür misallar göstərmək olar. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, sahə terminologiyalarında  n çox termin birləşmələri I və II n v  aiddir. Bu onu göstərir ki, terminlərin semantik və sintaktik bağılığı I və II növ təyini söz birləşmələrində daha güclüdür.

İsmi birləşmələrin tərəfləri sintaktik əlaqənin hər iki n v  - tabelilik v  tabesizlik əlaqələri ilə birləşə bilər. Tərəflər arasındakı sintaktik əlaqənin n v  baxımdan termin-birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar: uzlaşma v  idarə əlaqəsi ilə bağılanan: *yazının sıxlığı, dil uyğunluğı* və s; yanaşma əlaqəsi ilə bağılanan: *dərin*

kəşik, ardıcıl yanaşma və s; yanaşma və idarə əlaqəsi ilə bağlanan: *böyük ipək yolu* və s; tabelilik və tabelsizlik əlaqəsi ilə bağlanan: *soyuq və küləkli hava axını* və s.

Tərəfləri həm alınma, həm də milli sözlərdən ibarət olan terminlər də bu əlaqələrlə bağlanır.

Sintaktik yolla yaranan ismi termin birləşmələrin ən çox yayılmış formaları, əsasən, isim, sifət, say nitq hissələri ilə ifadə olunur. Məsələn: *neft sektoru, işçi qrup* və s.

Sifət+isim: *milli bank, ümumi maraq* və s.

Feli sifət+isim: *daşınmayan əmlak* və s.

Müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunma feli birləşmələrə də xas xüsusiyyətdir.

Məsələn:

İsim+məsdər: *hüququndan imtina etmək* və s.

Feli sifət: *standartları müəyyən edən* və s.

Dilimizdə işlənən elmi-texniki terminlərin müəyyən qismini əlavəli qoşa sözlər şəklindəki terminlər təşkil edir. Bu cür terminlərin tərkibində olan sözlər əsasən isimlərdən ibarətdir. Məsələn: *kino-komediya, bayatı-şiraz, bal-maskarad* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə əsas tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan feli birləşmə şəklində olan termin-birləşmələrə təsadüf olunmur. Bu, feli sifət və məsdərdən fərqli olaraq feli bağlamanın isimləşə bilməməsi və buna görə də nominativ funksiya daşıya bilməməsi ilə bağlıdır.

§ 1.4. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər

Terminoloji sistemi təşkil edən söz ehtiyatının əsas hissəsi kalka üsulu ilə yaradılan terminlərdir. Buna bəzən " hərfi tərcümə" üsulu da deyirlər. Bu üsuldən bütün dünya dillərində istifadə olunur. Kalka üsulunun tələbinə görə, tərcümə olunan sözün tam ekvivalenti verilməli, söz hissələrinin tərcümə edilən dildəki eynimənalı tərəfmüqabili müəyyənləşdirilməlidir. Bu faktdır ki, dilimizdə müxtəlif sahə terminologiyalarında yaranan yeni terminlər ilk növbədə rus dili qəlibində meydana gəlir. Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatında kalkalar, onların dildə yaranması haqqında çox yazılmış, tədqiqat işləri aparılmışdır. Ona görə də dissertasiyada bu haqda bir daha ətraflı danışmaq fikrində deyiləm. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində kalkaetmənin mühüm rolu dəfələrlə qeyd edilmiş, hətta buna aid ayrıca tədqiqat işi aparılmışdır. X.Quliyevanın " Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaetmə yolları " adlı namizədlik dissertasiyası adından da görüldüyü kimi, sırf kalka üsuluna həsr olunmuşdur.

O burada Azərbaycan dilində kalkaetmə prosesinin başlıca istiqamətləri haqqında geniş məlumat vermiş, onun növləri haqqında ətraflı bəhs etmişdir.

Kalka üsulunun mahiyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək: " Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki sürətdə birləşdirilməsidir " [21, 139]. " Kalkalar sözalmanın xüsusi bir növüdür. Bu, müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir " (21, 140).

Bu fikirlərdəki ümumi fikir ondan ibarətdir ki, kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilinin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir.

Dilçilikdə *kalka* termininin yaranmasına səbəb fransız dilinə məxsus *calque* sözündən yeni mənada istifadə edilməsi olmuşdur. *Calque* fransız dilində çertyojlardan surət çıxarmaq üçün istifadə edilən yüksək keyfiyyətli şəffaf kağıza, yaxud şəffaflığı vermək üçün yağlar məhlulu ilə, mumla doyuzdurulmuş nazik pambıq parçaya deyilir.

Dilçilərin bəziləri kalkaları əcnəbi dilə məxsus sözlərin ana dilinə tərcümə edilməsi üsulu kimi, bəziləri isə sözalmanın xüsusi növü kimi izah edirlər. V.M.Jirmunski bu haqda belə yazıb: " Əcnəbi sözün leksik cəhətdən mənimsənilməsinin daha tam formasını tərcümə üsulu ilə alınmalar (kalkalar) təşkil edir. Bu üsulla söz alınan zaman ana dili materialının köməyi ilə əcnəbi sözün mənası, sözyaratma prinsipləri, semantik quruluşu mənimsənilir " [20, 146].

Əslində bu fikirlərin heç biri dəqiq deyildir. Kalka üsulunu nə əsil mənada tərcümə, nə də sözalma hesab etmək olmaz. Bu üsulla yaranan terminlərlə alınma terminləri birləşdirən ümumi cəhət yalnız kalkaların " surəti çıxarılan " modellərinin onlardan kənarında, yəni başqa dildə olmasıdır.

Kalka üsulu ilə yaranan terminlər müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir. Bu cür terminlər yaradılmasında sözlərin quruluşu əsas rol oynayır, yəni müəyyən bir dildə sözlər başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır.

Hansı dildən kalka olunmasına baxmayaraq, kalka üsulunun özündə ümumi cəhətlər vardır ki, bunlar da onun iki əsas planda nəzərdən keçirilməsini tələb edir:

- 1) ümumi dilçilik planında;
- 2) müəyyən dillərin qarşılıqlı əlaqəsinə tətbiq olunması planında.

Aparılan tədqiqat işlərindən aydın olur ki, terminlərin bir çoxu dilimizə tərcümə olunarkən leksik-semantik, morfoloji və sintaktik kalka yollarından istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində semantik və leksik kalkalardan geniş

istifadə olunur. Leksik kalka üsulu ilə söz yaradılması dedikdə sözün hərfi tərcümə və hissələr üzrə yaradılması nəzərdə tutulur.

M.Qasimov qeyd edir ki, leksik kalka sözün hərfi tərcümə yolu ilə yaradılmasıdırsa, sintaktik kalka ana dilində başqa bir dilin təsiri altında yeni sintaktik modelin meydana gəlməsidir [21,136].

X.Quliyeva da semantik kalkanın digər kalkalardan fərqləndiyini qeyd edir. O yazır: " Semantik kalkaetmədə dildə əvvəllər mövcud olan söz əlavə mənə alır. Morfoloji və sintaktik kalkaetmədə isə dildə əvvəllər mövcud olmayan yeni söz yaranır " [23, 60].

Leksik-semantik kalkaetmədə sözlər semantik cəhətdən dəyişilərək yeni mənalar qazanır. Məsələn, " kitab " sözündən, *kitab evi-дом книзу, kitab bloku-книжный блок*, kimi birləşmələr düzəlir və hər birləşmə müxtəlif çalarlıq kəsb edir.

Ümumiyyətlə, dilimizdə rus dilindən edilmiş leksik-semantik kalkalar Azərbaycan dilinin zənginləşməsində əsas mənbə hesab olunur.

Leksik-semantik kalkaetmədə yeni mənə, morfoloji və sintaktik kalkaetmədə isə yeni söz yaranır.

Morfoloji kalkaetmə şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Əgər alınma termin kök və şəkilçidən ibarətdirsə, Azərbaycan dilində də ona uyğun şəkilçi seçilir.

S.A.Sadiqova yazır ki, «...tərcümə olunan terminin, termin-söz birləşmələrinin tam qarşılığı göstərilməlidir. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz, təbiidir ki, hərfi tərcümə (kalka üsulu bəzən hərfi tərcümə də adlandırılmışdır) prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığı yollarının inkişaf dərəcəsi, kalka etmənin baş verdiyi tarixi şərait və s amillər mühüm rol oynayır » [30, 116].

N.Xudiyev kalkaların növləri haqqında yazır ki, kalkalar iki qrupa bölünür:

1. Normativ mənə əsasında əmələ gələnlər
2. Məcəzi mənə əsasında əmələ gələnlər.

Normativ mənə əsasında əmələ gələn kalkalardan istifadə olunan məfhum və ya anlayış üçün ikinci bir söz işlənir. Yəni bir anlayış bir ifadə vasitəsinə malik olur [14, 203].

Buna əsasən S.A.Sadıqova kalka üsulu ilə yaranan terminləri üç cəhətdən qruplaşdırır:

1. qrammatik quruluşlarına və onların tərkibindəki sözlərin bir-birinə bağlanmasına görə;
2. nitq hissələrinin iştirakına görə;
3. tərkibindəki elementlərin hansı mənbədən olmasına görə [9, 80].

Müstəqillik illərində yaranan terminlərin çox hissəsi ingilis, rus və başqa Avropa dillərindən alınaraq kalka edilmiş və yeni yaranan elm sahələrinin terminlərə olan tələbini müəyyən miqdarda ödəmişdir.

Dildə kalka üsulu ilə termin yaradılarkən həm dilin sözlərindən, həm də şəkilçilərdən istifadə olunur. Buna görə kalkalar alınma hesab edilməməlidir. Alınmalar, dilin özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə hər hansısa bir anlayışın ifadəsi üçün yeni terminlərə ehtiyac duyularsa dilə daxil olur. Bu zaman həmin anlayışı ifadə edən söz başqa dildən hazır şəkildə alınır. Alınma terminlər dilə gəldikdən sonra onun paralel qarşılığı da yaranır. Elə alınma terminlər də var ki, onlar alındığı dildə olduğu kimi reseptor dildə işlənir və onların qarşılığı olmur. Məsələn: *internet, menecer, lisey, disk* və s.

Kalka üsulu ilə əmələ gələn terminlərin böyük bir qismini morfoloji və sintaktik yolla yaranan terminlər təşkil edir. Sintaktik kalkalar bu formada edilir: *звуковая волна - səs dalğası, ortağ məxrəc - общий знаменатель*. Yuxarıda

göstərilən termin - söz birləşməsini təşkil edən terminlər rus dilindən hərfi tərcümə zamanı dilimizdə yaradılan yeni terminlərdir.

Son dövrlərdə ictimai-siyasi leksikanın kəmiyyətə artımı kalkaetmənin müxtəlif formalarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə formalardan ən çox işlənəni yarımçıq və tam kalkalardır.

Tam kalkalar yarımçıq kalkalara nisbətən azlıq təşkil edir. Yarımçıq kalkaetmə iki, üç və daha çox komponentli birləşmələrin üzərində aparıla bilər.

Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə termin yaradılmasında həm sintaktik, həm də morfoloji üsuldən istifadə edilir. M.Qasımov kalkaların üç növünü qeyd edir:

- 1) leksik kalkalar;
- 2) sintaktik kalkalar;
- 3) frazeoloji kalkalar [20, 83].

O yalnız kalkaların iki növündən - sintaktik və leksik kalkalardan bəhs edir. Bu da onu göstərir ki, frazeoloji kalkaların əsas xüsusiyyətləri hələ ki müəyyənləşməyib.

Azərbaycan dilinin terminologiyasında kalka yolu ilə yaranan terminlər quruluşuna görə də müxtəlifdir. Belə ki, kalkalar ya sadə, ya da mürəkkəb ola bilər.

Kalka yolu ilə yaranan mürəkkəb termin-söz birləşmələrini nitq hissələrinin iştirakına görə aşağıdakı qaydalara uyğun olaraq ayırmaq olar:

1) hər iki tərəfi isim olan terminlər: /I+I/ *mənanın köçürülməsi/перенос значения/, danışığ ünsiyyəti/речевое общение/, kök işarəsi/знак корня/.*

2) tərəflərdən biri isim, digəri sifət olan terminlər: /S+İ/ *tam fəl/полный глагол/, tam uyuşma/полная ассимиляция/.*

3) -i,-vi,-vari şəkilçisi qəbul etmiş sifət və isimin birləşməsi nəticəsində yaranan terminlər: *daxili nitq/внутренняя речь/.*

4) birinci tərəfi feli sifət, ikinci tərəfi isimdən ibarət olan terminlər: /F_S+İ/
uyuşan sistem/совместная система/, yaranan vektorlar/допустимые векторы/.

Kalka üsulu ilə yaranan ikikomponentli terminlərdə terminologiyada ən çox işlənən sifət-isim, isim-isim quruluşlu birləşmələrdir. Kalkaetmə prosesində bunları nəzərə almaq zəruridir [1, 101].

Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlər var ki, quruluşunda əsas-potensial mənə arxa plana, kalkalaşan mənə isə ön plana keçir. Məsələn: " *bucaq* " sözü dilimizdə " *künc* ", " *guşə* " mənasında mövcuddur. Lakin texniki elmlərin inkişafı nəticəsində terminoloji mənası üstünlük təşkil etmişdir: " *üçbucaq* ", " *korbucaq* ", " *bucaq tezliyi* " terminlər bu qəbildəndir.

Azərbaycan dilinə rus dilindən sözlər kalka edilərkən onların tərkibindəki " *вне* " ön şəkilçisi Azərbaycan dilində bir qayda olaraq " *xarici* ", " *kənar* " sözləri ilə əvəz olunur. Məsələn: " *внеклассное чтение* " — " *sinifdənxaric oxu* " və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kalkaetmə prosesi zamanı başqa dildən alınan terminlərin " *modeli* " əsasən saxlanılmalıdır. Məsələn, dilimizdə işlədilən " *yenidənqurma* " termini rus dilindəki " *перестройка* " qəlibinə uyğun yaranıb.

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilimizdə işlənən kalkaşəkilli terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmışdır. Kalkaetmə üsulundan müasir Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığı prosesində geniş şəkildə istifadə olunur və bu üsulla yaradılmış terminlərə demək olar ki, bütün sahələrdə rast gələ bilərik.

II FƏSİL. Alınma sözlər əsasında yaranan terminlər

§ 2.1. Terminlərin alınma yolları

Dilçiliyin ən mühüm məsələlərindən biri terminologiyanın müxtəlif istiqamətlərdə inkişafıdır. Bu istiqamətlər öyrənilir, tədqiq edilir və terminologiyaya təsiri müəyyənləşdirilir. İstər xarici, istərsə daxili faktorların dilə, terminoloji qata nə dərəcədə təsir etməsi dilin özünün fonetik, lüğəvi və qrammatik cəhətdən sabitləşməsi dərəcəsindən asılıdır. Daxili imkanlar əsasında yaranan yeni terminlər dilin lüğət tərkibində tez bir zamanda özünə yaşamaq hüququ qazanır, xarici faktorlar isə müəyyən tarixi vaxt ərzində sınaqdan keçir, daxil olduğu dilin müəyyən qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə bilər, ya da alındığı dildən hazır şəkildə keçir.

Bildiyimiz kimi, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminologiyanın mühüm rolu vardır. Yeni sözlərin dilə daxil olması dilçiliyin digər sahələrinə nisbətən terminologiyada daha məhsuldar baş verir.

Terminologiyanın mənbələrindən biri olan alınmaların çoxluq təşkil etməsi dilimizin başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olması ilə bağlıdır. « Dilin inkişafının xarici faktorları insan fəaliyyətinin, cəmiyyət tarixinin müəyyən məsələləri ilə bağlıdır. Dilin dəyişməsi atvə inkişafında xarici faktorların rolu az deyildir. Əgər dilin daxili inkişaf faktorları onun qatları, layları ilə əlaqədədirsə, xarici faktorlar cəmiyyətin ictimai quruluşu, ideologiyası, bədii ədəbiyyat, elm və təfəkkür fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır » [25, 449].

Sözsüz ki, yalnız daxili dil vasitələrindən istifadə etməklə lüğət tərkibini zənginləşdirmək və yeni söz ehtiyacını ödəmək olmaz. Bu baxımdan alınmaların rolu böyükdür.

Elə bir elm sahəsi yoxdur ki, başqa dillərin təsiri duyulmasın. Bu təsirlər kortəbii deyil, təbii şəkildə gedərsə, dil bütün zaman kəsiyində sözləri süzgəcdən keçirir, yad ünsürləri özündən tədricən uzaqlaşdırır.

Müasir terminologiyada terminlərin alınma yolları və mənşəyinin tədqiqi tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən əsas problemlərdəndir. N.Xudiyev yazır: « Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarından biri digər kənar dil elementlərinin təsiri ilə yeni terminlərin yaranmasıdır. Əlbəttə, kənar dil elementlərinin təsiri dedikdə zorakı deyil, dilin öz təbii inkişafı tələbatı ilə əlaqədar təsir başa düşülməlidir » [13, 20].

Terminlərin bəziləri, həqiqətən, müəyyən ehtiyacla əlaqədar olaraq zəruriyyət nəticəsində alınır. Belə terminlər dilin inkişafında xüsusi rol oynayır. Bəzi terminlər isə yalnız zorakılıq nəticəsində bir dildən başqasına keçir. Məsələn, vaxtilə ərəb istilası ilə əlaqədar ərəb dilindən Azərbaycan dilinə çoxlu termin keçmişdir. Məhz belə bir cəhətdən də ayrı-ayrı dillərin lüğət tərkibindəki alınma söz və terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. zəruri alınmalar;
2. məcburi alınmalar.

Terminlər həm ədəbi dil, həm də danışq dili vasitəsilə alınır. Ədəbi dil vasitəsilə alınan terminlər məhdud dairədə işlənən elmi-texniki, ictimai-siyasi və s anlayışları ifadə edir. Danışq dili vasitəsilə alınan terminləri isə əsasən, məişətə, həyat tərzinə və s aid sözlər təşkil edir [20,153].

S.Sadiqova alınma terminlər haqqında yazır: « Terminologiyada işlənən alınma terminlərdə bu cəhətlər diqqəti cəlb edir: alınma terminlər ancaq elmi anlayışları ifadə edir və hazırda da elmi dildə işlənir; tarixi şəraitlə bağlı olaraq alınan teminlər müəyyən dövrdən sonra dildən çıxır. Məsələn, vaxtilə dilimizdə qəliz ərəb və fars sözləri ilə işlənən *ahəngrüba* əvəzinə *maqnit*, *məhrut* əvəzinə *konus*, *hikmət* əvəzinə *fizika* işlənir. Göründüyü kimi, alınma terminlər bir-birini sıxışdırır » [32, 140].

Alınma prosesi tarixi prosesdir. Məsələn, ərəb mənşəli terminlərin Azərbaycan dilinə gəlməsi VII əsrdə ərəblərin Orta Asiyanı və Qafqazı istila etdikləri dövrə

təsadüf edir. Din və mövhumata aid olan " islam ", " mövhumat ", " hədis ", "ixrac", " mədh " kimi söz və terminlər hələ o dövrdən dilimizə daxil olmuşdur.

Orta əsrlərdə dilimizə daxil olan ərəb-fars mənşəli terminoloji vahidlərin əksəriyyəti bizim alim və şairlərimizin yaratdıqları poeziyamızdan, Xətib Təbrizilərin, Nəsrəddin Tusilərin yaratdıqları ərəbdilli elmdən gəlmişdir.

Dilimizə keçən alınma terminlər Azərbaycan milli dilinin sabitliyinə sosial amil kimi təsir göstərə bilməmişdir. Alınma terminlər milli dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olmuş, bir sıra yeni terminlərin yaranmasında iştirak etmişdir.

Müstəqillik illərində alınmaların terminoloji dil qatlarına fəal daxil olduğu bir vaxtda da bu proses müşahidə olunur. Tarixən işlənən alınmalar ya dilə daxil olan yeni terminlə, ya da onun milli dildəki qarşılığı ilə əvəz olunur.

Aşağıda ərəb-fars mənşəli alınma terminlərin müstəqillik illərində Avropa, rus və ingilis mənşəli sözlərlə əvəz olunduğunu və ya əksini müşahidə edə bilirik:

məsafə - interval

mövzu - fabula

ərazi - region

inkişaf - dinamika

müsbət - plyus

layihə - çertyoj

məlumat - informasiya

Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərin çoxu son illərin mətbuatında, kütləvi-informasiya vasitələrində paralel işlənəlməkdədir. Təbii ki, gün gələcək, tarixi şərait bu paralelliyi aradan qaldıraraq, yaxud təbii seçmə nəticəsində uyğun gələn variantın işlənməsinə üstünlük veriləcəkdir. Məsələn, « *tendensiya* » beynəlmiləl termin olaraq dilimizə yad görünə də, publisistik üslubda işlənməkdədir. Onunla paralel işlənən « *ənənə* » ərəb mənşəli söz olaraq dilə daha yatımlıdır. Bu

müqayisəni *interval - məsafə, informasiya - məlumat* və s terminlər üçün də söyləmək olar. Əgər bu paralellərin ikinci tərəfi həm elm, həm də ümumxalq dilində uğurla işlənirsə, o zaman tələffüzdə çətinlik yaradan, dilin lüğət tərkibini əlavə yükləməklə onu ağırlaşdıran birinci varianta ehtiyac varmı?

Hər bir dil başqa bir dilə məxsus terminləri ya ikinci bir vasitə ilə, ya da bilavasitə alır. Terminlər başqa bir dil vasitəsilə alınarsa, bunlar vasitəli alınma terminlər hesab olunur. Dilimizdəki beynəlmiləl terminlərin əksəriyyəti bu qəbildəndir. Həmin terminlər rus dilindən alınmışdır.

Alınma terminlərin işlədilməsi prosesində aşağıdakı cəhətlər müşahidə olunur:

1. Alınma terminlərin bəziləri yalnız canlı danışmaq dilində işlənir, ədəbi dilə keçmir.
2. Alınma termin dilin lüğət tərkibinə möhkəm şəkildə daxil olmaqla onun həm yazılı, həm şifahi qolunda bu və ya digər məfhumu ifadə edir. Bu cür terminlər daxil olduqları dilin sözləri ilə eyni hüquqa malikdir.
3. Alınma termin müəyyən dövrdən sonra dildən çıxıb bilər. Bu proses müxtəlif yollarla gedir:
 - a) dilin öz sözləri əsasında yaranan termin alınma termini sıxışdırıb sıradan çıxarır;
 - b) elmi-texniki terminlər məfhumlarla əlaqədar olduğu üçün, bu və ya digər məfhum köhnəldikdə onu ifadə edən termin də köhnəlib sıradan çıxıb bilər;
 - c) alınma terminlər bir-birini sıxışdırır. Məsələn, vaxtı ilə dilimizdə işlənmiş *fırqə, həhv* terminləri *partiya, sintaksis* terminləri ilə əvəz olunmuşdur [21, 153].

Dilimiz indiyədək rus dili vasitəsilə sayısız-hesabsız elmi-texniki, ictimai-siyasi və başqa terminlərlə zənginləşmişdir. Azərbaycan dilinə terminologiya cəhətindən heç bir dilin rus dili qədər müsbət və geniş təsiri olmamışdır. Bu, rus dilinin beynəlxalq miqyasda böyük nüfuza malik olması ilə əlaqədardır.

Azərbaycan ədəbi dilinə rus dilindən keçən terminləri aşağıdakı sahələr üzrə belə qruplaşdıraq:

1) ictimai-siyasi terminlər: *sovet, respublika, kapitalizm, ideya, sosializm, materiya və s.*

2) xalq maarifi və elmlə əlaqədar terminlər: *metodist, internat, pedaqogika, coğrafiya və s.*

3) istehsalatla bağlı terminlər: *ferma, kolxoz, fabrik, mexanik, inkubator, sovxoz və s.*

Rus dilindən alınan terminlərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu terminlər əvvəlcə məhdud dairədə işlənirsə də, müəyyən vaxt keçdikdən sonra geniş kütlənin malı olur, yeni terminlərin yaranması üçün bir baza rolunu oynayır.

Vaxtilə Ö.F.Nemanzadə yazırdı: « Tərəqqi etmək istəyən millətlərin özlərindən daha mədəni millətlərdən bir çox sözlər alıb dillərini zənginləşdirdiklərini və bu dünyada təbii bir qanun olduğunu indiki məktəb uşaqlarımız da bilir. Lakin dərd bundadır ki, bizim almağımız ilə özgələrin almağı arasında dağlar qədər fərq var: biz özgələrdən söz almaqla öz dilimizi təhqir və bərhad eləmişik; amma özgələr dillərini məntiq dairəsində genişlətməmişlər...Ehtiyac gördüklərini, özlərində olmayan sözləri almışlar..

Biz ərəblərin, farsların sözləri ilə bərabər sərf və nəhf qaydalarını da bədbəxtcəsinə qəbul eləmişik...» [44, 1].

Cəmiyyətin həyatında baş verən yeniliklər terminologiyanın lüğət tərkibində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə bir sıra dəyişmələrə gətirib çıxardı. Bu dəyişmələr, əsasən, təbii şəkildə baş versə də, bəzən yad dillərin mənfi təsirinə də məruz qala bilər. Bu təsirlər aşağıdakı istiqamətlərdə baş verir:

1) ingilis dili və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlər. Məsələn, ingiliscə *dublikate* sözü rus dilinə *dublikat* şəklində keçib [51, 72]. Hal-hazırda bu söz hüquq termini kimi Azərbaycan dilində də işlənir. *Dublikat* termini ilə yanaşı,

ikinci nüsxə termini də paralellik təşkil edir. Fikrimcə, bu terminlərdən biri işlənsə, terminologiya artıq sözlərdən təmizlənər.

Konsensus termini ingilis dilindən alınaraq, *yekdillik* sözü ilə paralel işlənir [51, 48]. Hüquq termini olan *embarqo* sözü *qadağa* termini ilə yanaşı işlənir. Sözsüz ki, ingilis dilinin təsiri nəticəsində dilimizə keçən bu cür terminlər zaman keçdikcə dilimizin lüğət fondunda özünə daimi və qarşılıqsız mövqe tutmamaq üçün unifikasiya zəruridir.

2) rus dilindən dilimizə keçən terminlər. *Blank*, *talon* sözləri rus dilindən alınmışdır. Hal-hazırda qarşılığı olmadan dilimizdə işlənir. *Agent* sözü hüquq termini kimi qarşılığı olmadan işlənir [51, 201]. Bu sözlər zaman keçdikcə ümumişləklilik qazanmışdır.

« Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlanmışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni, əgər sovetlər birliyi dövründə digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırırsa (bu, qaçılmaz ictimai-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqələrin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir » [10, 86].

Yalnız elmi üslubda deyil, publisistik, rəsmi-işgüzar, bədii və hətta məişət üslubunda da yeni alınan terminlərdən tez-tez istifadə olunur, məsələn: hərbdə işlənən *bakterioloji silah*, *gözyaşardıcı qaz*, *radiasiya* kimi terminlər publisistik üslubda fəal şəkildə işlənir.

Alınma terminlərin bəziləri ya Azərbaycan dilində eyni anlayışın ifadəsi üçün mövcud olan terminləri sıxışdırıb sıradan çıxarır, ya da həmin terminlərlə yanaşı işlənir.

Dilimizdə terminlərin alınma prosesi iki yolla gedir: yeni predmetlərlə bərabər, onları ifadə edən müvafiq terminlər də alınır; ayrı-ayrı terminlər Azərbaycan dilində mövcud olan terminlərin dubleti kimi alınıb işlədilir [20,155].

Terminlərin geniş şəkildə yayılması onların aid olduğu bilik sahəsinin spesifikasından, yaxud insan fəaliyyətinin konkret tarixi şəraitindən asılıdır. Müəyyən bir terminlə ifadə olunan anlayış, hadisə nə qədər çox əhəmiyyət kəsb edirsə, həmin terminin dar çərçivədən çıxaraq geniş dairədə işlənmə bilməsi imkanı da bir o qədər artır.

Hər kəsə bəllidir ki, bir-birindən söz verib söz almaq mədəni, iqtisadi əlaqəsi olan xalqların dilləri üçün təbii hadisədir. Deməli, qarşılıqlı əlaqə, eyni zamanda qarşılıqlı təsir dil aləmində qanunauyğun bir haldır və məsələ yalnız bunların məzmun və forması üzərindədir. Ehtiyac olmadığı halda götürülən, habelə öz fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri ilə sözlər dilə qaynayıb qarışa bilmir, dilin lüğət tərkibində davam gətirməyib tez-tez sıradan çıxır.

Alınma terminlərin bir qismi yalnız danışıq dilində işlədilir. Ədəbi dildə isə onların müvafiq qarşılıqları mövcuddur. Məsələn: *adres (ünvan)*, *ministr (nazir)*, *stipendiya (təqaüd)*, *aktiv (fəal)* və s. Çox ehtimal ki, qeyd edilən terminlərdən bəziləri gələcəkdə ədəbi dilə də keçəcəkdir. Çünki rus dilindən alınan bu və ya digər termin danışıq dilində nə qədər tez-tez işlədilirsə, onun ədəbi dilə keçməsi imkanı da bir o qədər artır.

Bildiyimiz kimi hər bir dilin özünə məxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Buna görə də hər bir dil başqa dildən terminlər alarkən onları özünün fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe edir. Azərbaycan dili də başqa dillərə məxsus terminləri öz normalarına uyğun şəkildə alır. Bu cəhəti nəzərə alaraq, alınma terminləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlər. Azərbaycan ədəbi dilində rus dilindən alınan terminlərin müəyyən qismi heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilir. Əgər Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövrdə, eləcə də

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində rus dilindən alınan söz və terminlər assimilyasiya edilərək mənimsənilirdisə, sonralar rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan terminlərin forması maksimal dərəcədə mühafizə olunmuşdur. Bu isə alınma terminlərin unifikasiyasını xeyli asanlaşdırmışdır. Fikrimizi daha da aydınlaşdırmaq üçün bir neçə fakta nəzər salaq:

1. Dilimizin sözləri müəyyən ahəngə tabedir. Bu sözlərdə qalın və incə saıtlərin bir-birini izləməsi əsas qanun kimi özünü göstərir. Halbuki rus dilindən alınıb işlədilən sözlərin əksəriyyəti ahəng qanununa tabe deyil: *teatr, internasional, kino, partiya* və s.

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin yan-yanı işlənməsi xarakterik cəhət deyildir. Amma alınma terminlərə belə bir prinsip mühafizə edilir. Məsələn: *stansiya, park, statistika, plan, metr, kvartal, prospekt* və s.

3. İnternasional terminlərin bəzilərində müxtəlif hecalardan olan iki saıt birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində, ortasında və ya sonunda iki eyni yaxud müxtəlif saıt qovuşur. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində də eyni ilə qalır. Məsələn: *ocean, ideologiya, pioner* və s.

4. Dilimizdə vurğu bir qayda olaraq sözlərin son hecasına düşür. Lakin bu qanunauyğunluq alınma terminlərə tətbiq edilmir. Alınma terminlərin çoxunda vurğu rus dilində işlənərkən düşdüyü hecada qalır. Məsələn: *kamera, realizm, analiz, termometr* və s.

Hazırda alınma terminlərdə fonetik və qrammatik cəhətdən aşağıdakı dəyişikliklər edilir:

Termindəki bir səs başqa səslə əvəz olunur: *vokzal - vağzal, fakultet - fakültə* və s.

Terminlərin sonundakı saıt isə atılır: *cxema - sxem, dpaama - dram* və s.

Alınma terminlər içində daha əsaslı dəyişikliyə uğrayanları da vardır. Məsələn: *номер* - *nömrə*, *комитет* - *komitə* və s. Amma bu cür terminlərin sayı çox deyil.

Terminlərdə bu dəyişikliklərin aparılmasının bu kimi səbəbləri vardır: hər iki dilin orfoqrafiya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsi; dilimizin fonem tərkibinin və əlifbasının rus dilinin fonem tərkibi və əlifbasından fərqlənməsi; rus dilinə məxsus terminlərin tələffüzünün ana dilinin xüsusi tələffüzünə tabe etmək cəhdi.

Azərbaycan ədəbi dilinə rus dilindən keçən söz və terminlərin əsas qismini isimlər təşkil edir. Bəzi hallarda isə isimlər öz şəkilçiləri ilə birlikdə götürülür. Xüsusən *-tor*, *-anti*, *-ist*, *-ika*, *-vitse*, *-loq* şəkilçiləri Azərbaycan dilində dəyişdirilmir. Məsələn: *fizioloq*, *marksist*, *vitse-prezident*, *pedaqogika* və s. terminlərdə olduğu kimi.

2. Dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər. Rus dilindən alınan terminlərin böyük bir qismi, həqiqətən, Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarının müqavimətinə rast gəlinir, daha doğrusu, Azərbaycan dilində dəyişikliklə işlədilir.

Bəzi hallarda alınma terminlərdə qadın cinsini bildirən şəkilçi ixtisar edilir: *амеба* - *amöb*, *аксиома* - *aksiom*, *температура* - *temperatur*, *атмосфера* - *atmosfer* və s.

Rus dilindən terminlər alınarkən onlardakı qrammatik cins kateqoriyası, adətən, müəyyən yollarla neytrallaşdırılır. Bununla belə, bəzi terminlərin işlədilməsində bu cəhətdən uyğunsuzluğun olması faktını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, alınma isimlərdən bəziləri cinsi əlamətə görə fərqləndirilmədiyi halda, bəzi terminlər müvafiq cins şəkilçisi ilə birlikdə işlədilir. Məsələn: *aktyor*, *aktrisa* və s.

Azərbaycan ədəbi dilində terminlər müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrıla bilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdirsə onun yalnız əsası alınır. Termin yaradıcılığı prosesində həmin əsasa

Azərbaycan dilinin özünə məxsus şəkilçisi artırılır. Məsələn: *traktorist* - *traktor+çu*, *kolxoznik* - *kolxoz+çu* və s.

Alınma terminlərdəki bütün dəyişikliklər Azərbaycan dilinin qanunlarına uyğun şəkildə aparılır.

Dilimizdəki rus dilindən alınan bütün terminlər mənsubiyyət kateqoriyasının formaları üzrə dəyişir. Azərbaycan dilinin qaydalarına müvafiq şəkildə hallana bilir. Həmçinin rus dilində hal şəkilçilərinə malik olamayan terminlər də Azərbaycan dilində hallana bilir. Məsələn: *pianino*, *pianinonun*, *pianinoya* və s.

Rus dilindən yalnız cəm formasında işlənən isimlər alınarkən onların cəm formasını göstərən şəkilçi ya dəyişdirilir, ya da ixtisar edilir. Bu cür terminləri Azərbaycan dilində cəm şəkilçisi əlavə etməklə də işlətmək mümkündür. Məsələn: *sutkalar*, *mebellər* və s.

Rus dilindən alınan söz və terminlərin böyük bir qismini mürəkkəb terminlər təşkil edir. Şübhəsiz ki, dilimizin terminologiyasının zənginləşməsində bu terminlərin də rolu danılmazdır. Belə terminlərin hər iki tərəfi alınma sözdür. Başqa alınma terminlər kimi, mürəkkəb terminlər də dilimizin qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə işlənir. Amma birləşməni təşkil edən sözlərin yeri Azərbaycan dilində də dəyişdirilmir. Burada yalnız termini təşkil edən sözlərdəki şəkilçilərin yeri dəyişir. Məsələn: *партийный комитет* - *partiya komitəsi* və s.

Azərbaycan dilində rus dilindən alınan terminlər müxtəlif şəkildə işlənir. Lakin biz burada onların bütün xüsusiyyətlərini deyil, yalnız bəzi xarakterik cəhətlərini göstərəcəyik. Dilimizdə söz birləşmələri şəklində olan alınma terminlərin iki növü mövcuddur: mürəkkəb terminin tərkibindəki sözlər öz yerlərini dəyişmədiyi kimi, Azərbaycan dilinin heç bir şəkilçisini də qəbul etmir. Hər iki söz adlıq halda işlənir. Məsələn: *kinokamera* - *kinokamera* və s; söz birləşməsi şəklindəki termin - birinci tərəfi şəkilçili (sifət şəkilçisi), ikinci tərəfi isə şəkilçisiz (adlıq halda) işlənən söz birləşməsi şəklindəki termin alındıqda Azərbaycan dilində bu terminin tərkibindəki sözlərin yeri dəyişməz qalır. Amma rus dilindən fərqli

olaraq, Azərbaycan dilində belə terminin birinci tərəfi şəkilçisiz (adlıq halda), ikinci tərəfi isə nisbət şəkilçisini qəbul edərək işlənir. Məsələn: *магнитофонная лента* - *maqnitofon lenti*, *партийный билет* - *partiya bileti*, *кабельный канал* - *kabel kanalı* və s.

Misallardan gördüyümüz kimi, terminin tərkib hissələrinə əlavə olunan şəkilçilər təkcə yerini dəyişməklə qalmayıb, həm də vəzifəcə dəyişir. Belə ki, rus dilindəki terminin birinci tərəfindəki söz, Azərbaycan dilində isə ikinci tərəfindəki söz nisbət şəkilçisi qəbul edir; əgər birləşmə şəklində olan terminin birinci tərəfi rus dilində sifət şəkilçisini qəbul etmişsə, ikinci tərəfi isə şəkilçisiz olaraq, yəni adlıq halında işlənmişsə, Azərbaycan dilində belə terminin tərkibindəki sözlərin yeri dəyişmir. Bundan başqa, birləşmənin birinci tərəfi sifət şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: *техническая база* - *texniki baza*, *химический процесс* - kimyəvi proses və s.

Bütün bu cəhətlər, rus dilindən alınan başqa terminlər kimi, mürəkkəb terminlərin də dilimizin qayda-qanunlarına müvafiq şəkildə işlədildiyini sübut edir.

« Son zamanlar mətbuatda tez-tez rast gəldiyimiz «proqnoz», «antipod», «erudisiya», «inteqrasiya», «konservasiya» terminlərinin işlənməsi məgər təsadüfdür? Xeyr, müasir təfəkkür və tərəqqi belə tələb edir. Belə ki, bu cür terminlərin bəzisini tərcümə etmək və əvəzləyicisini tapmaq mümkündür. Mənanı tam ifadə edən sözlər tapıldıqda onları əvəz etmək olar. Lakin elə terminlər də vardır ki, onların əvəzliyində daha genişmənalıdır və hətta yerinə görə çalarları dəyişir. Məsələn, latın köklü «intuitsiya» sözünü bütün hallarda «duyğu», «hissiyat» sözləri ilə əvəz etmək mümkün deyil. Məhz buna görə də «rusca-Azərbaycanca» lüğətdə həmin sözlərlə yanaşı, «intuitsiya» da saxlanmışdır və «intuitivno» - «intuitiv» kimi tərcümə olunmuşdur. «İntuitsiya» işlətməyib, əvəzinə hər yerdə «duyğu», «hissiyat» yazsaq, onun fəlsəfi və estetik mənasını tam təhrif etmiş olarıq. Fəlsəfədə «intuitsiya» həqiqətin bilavasitə, yəni elmi təcrübənin və məntiqi düşüncənin köməyi olmadan dərk edilməsi deməkdir. Məhz buna görə də rus dilində «cutye», «doqadka» kimi qarşılığı olduğu halda,

«intuitsiya» da işlədilir. Çünki bizim dildə olan kimi, rus sözlərinin də heç biri onun tam mənasını ifadə etmir » [41, 87-88].

Müstəqillik illərində baş verən bir sıra siyasi dəyişmələr dilimizin lüğət tərkibindən də yan keçməmişdir. Başqa ölkələrlə olan müxtəlifönlü əlaqələrlə bağlı dilimizə çoxlu alınma sözlər daxil olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, reseptor dillər bu terminləri bəzən dilimizin fonetik, leksik və qrammatik normalarına uyğun olaraq dəyişikliklərlə, bəzən də dəyişiklik edilmədən - eynilə qəbul edir. Bu zaman dilimizin normalarına uyğun olmadan qəbul edilən terminlər terminoloji qatda öz mövqeyini ləng möhkəmləndirir, ya da müəyyən vaxt kəsiyində dilin daxili imkanları əsasında yaranan yaxud dil üçün daha uğurlu olan terminlərlə əvəz oluna bilər.

M.Qasımov yazır : « Azərbaycan dili terminologiyasının əsas mənbələrindən birini rus dilindən alınmalar təşkil edir. Rus dilindən alınma terminlərin bir qismi Azərbaycan dilinə yalnız onun modifikasiya, adaptasiya normalarına müvafiq şəkildə daxil olur, bir qisim terminlərdə isə struktur dəyişmə müşahidə edilir. Belə ki, rus dili modelində müəyyən terminin bu və ya digər komponentinin Azərbaycan dilində özünə məxsus əvəzedici varsa, həmin element Azərbaycan dili sözü ilə ifadə olunur. Bu da terminoloji səciyyə daşıyan həmin tipli alınmaların mənası ümumişlək söz yerinə keçməsində mühüm rol oynayır: «yarımfinal» (полуфинал), «qısametrajlı» (краткометражный), «telekörpü» (телемост), «fotomüxbir» (фотокорреспондент) [21, 84-85].

Bütün bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki,termin hansı dildən alınmasına baxmayaraq, bir sıra mühüm şərtləri özündə əks etdirir:

1. Alındığı dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarını termin özündə əks etdirir.
2. Reseptor dil terminlə birlikdə bu qaydaları qəbul edir.
3. Reseptor dildə alınan termin unifikasiya edilir.
4. Alınma termin unifikasiya edilmədən qəbul edilir.

5. Qohum olmayan dillərdən alınan terminlər unifikasiya edilir.

6. Qohum olan dillərdən alınan terminlər unifikasiya edilir [22, 118].

Birinci bənddə verilən şərt-alınma terminin fonetik, leksik, qrammatik normaları özündə təcəssüm etdirməsi həm morofloji quruluşuna görə eyni, həm də fərqli olan dillərə aid edilə bilər. Müstəqillik illərində fransız, ingilis, rus, Türkiyə türkcəsindən alınan terminlərin əsas hissəsi heç bir dəyişiklik edilmədən - alındığı dildə olduğu kimi qəbul olunub. Məsələn: *lobbizm, status, transfer, mesaj* və s. Göstərilən terminlər heç bir çətinlik yaratmadan şifahi və yazılı publisistikada da işlənməkdədir. Alındığı dildən olduğu kimi qəbul edilən belə terminlərin bəziləri az müddət ərzində ümumişlək sözlərə çevrilmişlər, məsələn: *menecer, kredit, dizayn* və s.

Dilimizdə *operasiya* terminindən yalnız tibbi mənada istifadə edilir. Bu terminin rus dilindəki başqa mənalarını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilinə məxsus sözlər işlədilir. Həmçinin, *akt* termini dilimizdə yalnız sənəd mənasında, *auditoriya* termini yalnız ali təhsil müəssisələrindəki dərs otağı mənasında işlədilir. Bəzən də bunun əksinə olan vəziyyət özünü göstərir, yəni rus dilindən alınan bir termin Azərbaycan dilində iki və daha artıq mənayı ifadə edir.

Onu da qeyd edim ki, semantik cəhətdən müstəqillik, söz alan dildəki terminlərlə dublet təşkil etməmək alınma terminlər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə bir cəhət terminin funksional aktivliyini, onun terminoloji sistemdə müntəzəm işlənməsini müəyyən edir. Əhəmiyyətli anlayışları bildirən əcnəbi terminlər ünsiyyət üçün zəruridir. Bununla yanaşı, həmin terminlər başqa bir leksik vahidin mənasını təkrar etdikdə tez sıradan çıxır.

Bəs alınma terminlərin funksional aktivliyini necə müəyyənləşdirmək olar? Şübhəsiz ki, terminlər bu cəhətlərinə görə dildəki başqa sözlərdən fərqlənir. Əgər termin müəyyən bir terminoloji sistemdə müntəzəm olaraq işlənirsə, təkcə bu, terminin aktivliyini təsdiq etmək üçün kifayətdir.

Söz alan dildə quruluş cəhətdən analogi terminlərin yaradılmasına olan meyl başqa dildən terminlərin alınması üçün şərait yaradan, bu prosesi sürətləndirən amillərdən biridir. Odur ki, sözalma eyni zamanda şərh xarakteri daşıyan iri terminlərin konkret terminlərlə əvəz edilməsi yollarından biridir. Amma alınma terminlərin söz birləşmələri şəklindəki terminlərlə əvəz edilməsi həmişə müsbət nəticə vermir. Bu cür hallarda ayrı-ayrı terminlərin dildə özlərinə yer tuta bilməsi üçün hansı " imkanlara " malik olduğu nəzərə alınmalıdır.

Avropa ölkələri ilə əlaqələr, türk xalqları ilə yaxınlaşma, eyni anlayışı ifadə edən sözlərin bir neçə dildən alınaraq termin kimi işlənməsi indiki dövrdə daha çox özünü göstərir. Bu zaman aşağıdakı hallar müşahidə olunur:

1. Bir termin bir neçə mənə verir:

mübahisə - diskusiya / dispub /

debat; rayon - bölgə / ərazi;

2. Bir mənəni bir neçə termin ifadə edə bilər:

arqument, fakt - dəlil / sübut ; progress -

tərəqqi / inkişaf.

Ayrı-ayrı morfoloji quruluşa malik olan dillərdən dilimizə keçərək paralel işlənən terminlərin istifadə olunmasının qarşısını almaq üçün onların tənzimlənməsi zəruridir. Belə tənzimlənmə müxtəlif elmi terminologiyalarda müşahidə olunsada, sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilmir. Sözsüz ki, başqa dillərdən terminlər alınarkən dilimizin bugünkü ənənələri ilə hesablaşmaq lazımdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan termin daxili unifikasiyanın tələblərinə və digər elm sahələrindəki terminologiyanın unifikasiya qanunauyğunluqlarına əsasən tənzimlənməlidir.

Müşahidələr göstərir ki, unifikasiya əsasən, iki cür olur:

a) təbii

b) kortəbii [22, 121].

Təbii unifikasiya zamanı alınan termin təbii «seçmə» nəticəsində fonetik, morfoloji və lüğəvi mənə dəyişməsinə məruz qalır. Bu zaman dilin öz daxili imkanları nəzərə alınmaqla sözlər müəyyən zaman kəsiyində formalaşır, cilalanır və dilimizin sözləri ilə qaynayıb-qarışır. Düzdür, bu proses uzun müddət tələb edir, amma onun işlənmə mövqeyi möhkəm olur. Hələ orta yüzilliklərdən başlayaraq dilimizə fəal şəkildə daxil olan ərəb-fars sözlərinin tənzimlənməsi baş vermişdir. Məsələn: *faidə - fayda, saat - saat, şəm – şam* və s.

XIX əsrdən başlayaraq dilimizə keçən bir sıra rus-Avropa mənşəli sözlər də müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmışdır. Məsələn: *qazeta - qəzet, vedro - vedrə* və s. Bu cür unifikasiyada Azərbaycan dilinin həm fonemlər sistemi, həm də dilimiz üçün əsas morfoloji hadisə hesab olunan ahəng qanunu nəzərə alınmışdır.

S.Xəlilova yazır: « Dil öz obyektiv şəkildə seçmə və əvəzetmə əməliyyatını yerinə yetirir: ümumməqbul variantlar yaşama əsası qazanaraq dildə qalır, digər variantlar terminologiyadan çıxarılmış olur. Məqbul dözülməyən terminləri tək-tək fərdlər işlətməyə cəhd göstərsələr də, bütövlükdə cəmiyyət həmin terminin işlədilməsinin, yayılmasının qarşısını alır. Terminoloji sistemin dövlət tərəfindən standartlaşdırılması isə milli ədəbi dilin ehtiyatlarından bu şəkildə istifadəsinə qarşı mübarizə aparmaq üçün hüquqi əsas verir » [15,153].

Müəllifin bu fikri ilə razılaşaraq onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, bu məsələ terminologiyanın saflığı uğrunda mübarizənin tərkib hissəsidir və eyni zamanda dövlət səviyyəsində xüsusi nəzarətlə tənzimlənməlidir.

Məsud Mahmudov dilçilik terminlərinin unifikasiyası haqqında belə yazır: «Dil haqqında elmin yarandığı ilk günlərdən onun özünəməxsus terminoloji sistemi də təşəkkül tapmış, müəyyən təkamül dövrü keçərək formalaşmış və sabitləşmişdir. Lakin təbii ki, ilk vaxtlar dilçilik terminləri systemsiz, kortəbii olaraq yaranırdı. Ayrı-ayrı elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də terminlərin

toplanması, unifikasiyası məsələlərinin həlli üçün hələ çox əsrlər keçməli idi » [27, 11].

Kortəbii şəkildə unifikasiya müəyyən zərurətdən yaranır. Bu da əsasən aşağıdakılarla bağlıdır:

1. Alınma sözlər dilimizin qayda-qanununa uyuşmur;

2. Alınma sözlərin dilimizdə qarşılığı olduğu üçün istifadəsi qeyri-fəal olur. - *izasiya-asiya* alınma şəkilçilər müasir türk dillərinə *-laşdırma// -ləşdirmə, -lama// -leme* morfoloji göstəriciləri ilə tərcümə olunur. Məsələn: *kolonizasiya-koloniyalaşdırma, mobilizasiya-mobilizeme (türkmən)*.

-*nik, -cik* şəkilçiləri türk dillərinə *-çı// -çi* formasında tərcümə olunur. Məsələn: *desantnik-desantçı* və s.

Alınmaların mənimsənilməsində türk dilləri bir-birindən fərqlənir. Məsələn, türkmən, qazax və s. türk dillərində mənimsənilmə, əsasən, alınan dildə olduğu kimidir. Müasir Azərbaycan dilində isə dilin öz qayda-qanunlarına, morfoloji normasına uyğunlaşdırılmış şəkildə yeni alınmalar unifikasiya olunur. Məsələn, müqayisə edək: *insident(Azərb.)- inisident(türkm.)*.

Elə alınma sözlər də vardır ki, etimon dildə necədirsə, o cür də mənimsənilir. Məsələn: *kredit, kreditor, krizis* və s [17, 317-318].

Müstəqillik illərində alınma terminlər haqqında M.Mirzəliyeva yazırdı ki, türk dillərinin leksikasının son 10 ildə müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə səciyyələnən xüsusiyyətləri məhz bu baxımdan böyük maraq kəsb edir. Müstəqillik dövrünün ilk illəri türk dillərinin inkişafında yeni bir mərhələ hesab olunur. Bu mərhələdə ictimai-iqtisadi həyat, elmi-siyasi və mədəni durumla bağlı proseslərin bu və ya digər türk dillərinə təsiri danılmazdır. İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə, həm bədii, həm də rəsmi üslubda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər, sözsüz ki, özünü ilk növbədə dilin leksik qatında göstərir. Bu da təbiidir [22, 57].

§ 2.2. Beynəlmiləl terminlər

Başqa sözlərdən fərqli olaraq, elmi-texniki terminlər bir neçə dildə, hətta beynəlxalq miqyasda terminologiyanın müəyyən sahəsində vahid şəkildə işləyə bilər. Məsələn, vitamin terminini götürək. Bu termin hazırda Azərbaycan, rus, türkmən, tatar, fransız, ingilis, italyan, alman, ispan və s. dillərdə azca dəyişikliklə işlənməkdədir. Eləcə də relyef terminindən dünyanın əksər dillərindəki coğrafiya terminologiyasında eyni mənənin ifadəsi üçün istifadə olunur.

Elmi-texniki terminlərdəki bu xüsusiyyət onların əhəmiyyətini qat-qat artırır. Terminlərin qeyd olunan xüsusiyyəti ilə əlaqədar həmçinin müxtəlif dillərin terminologiyasını ayrı-ayrı sahələr üzrə unifikasiya etmək zəruriyyəti meydana çıxır.

Məlumdur ki, mütəxəssislər beynəlxalq ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu çətinliklərdən biri terminlərin müxtəlifliyidir. Hələlik bütün ölkələrin mütəxəssislərinin istifadə edə biləcəkləri ümumi, vahid bir elmi dil yoxdur. Onlar öz aralarında ünsiyyət yaratmaq üçün müxtəlif milli dillərin terminologiyasından istifadə etməyə məcburdurlar. Bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün hazırda milli dillərdəki terminlərin əlaqələndirilməsi üsulundan geniş istifadə olunur.

Ayrı-ayrı dillərin terminologiyasında yunan-latın söz elementlərindən geniş şəkildə istifadə olunması, həmçinin çoxlu miqdarda termin alınıb işlədilməsi nəticəsində müxtəlif anlayışları ifadə etməsinə baxmayaraq, eyni və ya oxşar şəkildə yazılan terminlər meydana gəlmişdir. Məsələn, avtomatikanın əsas anlayışlarından biri olan *idarəetmə* anlayışı ingilis dilində *control* termininə malikdir. Halbuki avtomatika terminologiyasında *kontrol* sözü tamamilə başqa bir mənada işlənir.

Anlayışlar, hətta terminlər arasındakı belə uyğunsuzluqlar mütəxəssisləri beynəlxalq miqyasda terminoloji iş aparmağa vadar edir. Bu iş bir neçə

mərhələdən ibarətdir: əvvəlcə milli dillərin terminləri öyrənilir, təhlil edilir, nizama salınır, sonra isə milli dillərdəki terminlərin hansı oxşar və fərqli cəhətlərə malik olduğu müəyyənləşdirilir.

XIX əsr elmi üslub mənbələrində alınma (qeyri-türk mənşəli) terminologiyanın funksionallığı yüksəkdir. Buraya:

- a) anlaşılıqlı ərəb-fars mənşəli;
- b) qeyri-anlaşılıqlı (çətin anlaşılan, perspektivi olmayan) ərəb, fars mənşəli;
- c) rus-Avropa mənşəli terminlər daxildir.

Hər üç qrupa aid olan bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

- a) xalq, mədaxil, məxaric, ticarət, vücut, sərmayə, rütubət, toxum, pəhriz, ifadə, rəis, tibb, təcrübə;
- b) müberizeyi-zindəgani, nəşvü-nüma, elmi-kimya;
- c) telefon, taun, redaktor.

Bəzən başqa dillərdən ehtiyac olmadan da bu və ya digər söz alınıb işlədilir. Hətta bu söz dilin özündə olan eyni mənalı sözlə "rəqabət" də aparır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin alınma prosesi əlamətlərinə görə inteqrasiya prosesindən kəskin sürətdə fərqlənir. Məsələn, hazırda rus dilindən Sovet İttifaqındakı bütün milli dillərə onları zənginləşdirən söz və terminlərin keçməsi təbii hal hesab olunur.

Azərbaycan dilindəki terminlərin böyük bir qismini rus dilindən alınmış və rus dili vasitəsilə alınmış sözlər təşkil edir. Bu sözlərə eyni zamanda rus dili tərəfindən mənimsənilmiş beynəlmiləl terminlər də daxildir. S.M.Xəlilov alınmaları beynəlmiləl sözlərdən fərqləndirərək yazır: « Alınma sözlər dedikdə mənbə dildən əlavə başqa sistemli bir dildə işlənən vahidlər nəzərdə tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır » [15; 141]. Yenə həmin əsərdə müəllif qeyd edir: « Müasir dövrdə alınma və internasional terminlərin müxtəlif dillərdə leksik tərtibatı sistemə salınmışdır və bundan sonra dilə gətirilən əcnəbi mənşəli innovsiyaların tərtibində

tarixi dil təcrübəsinə əməl olunur ki, bu da işarə sistemliliyini təmin edir. İndi elə bir dil tapmaq çətindir ki, onda internasionalizmlər fondu dağınıq olsun. Sistemlilik internasional qatın timsalında özünün nümunəvi formasını tapmışdır » [15; 29] .

Doğrudan da, alınma terminlərin kortəbii şəkildə milli sözlərlə əvəzlənməsinə cəhd etmək dilə müsbət yox, mənfi təsirini göstərə bilər. «Ümumi ədəbi dildən fərqli olaraq, termin yaradıcılığında milli, alınma və beynəlxalq sözyaratma vasitələrinin kombinasiyası yolu ilə yaradılan söz-terminlər çox məhsuldardır» [15; 21].

Dilçi mütəxəssislər arasında beynəlmiləl terminlərin mövcudluğuna şübhə edənlər, indiyədək " beynəlmiləl terminlər " adlandırılmış leksik vahidləri " regionalizmlər ", yəni müəyyən dil qruplarına məxsus sözlər adlandıranlar da olmuşdur.

İnternasional terminlərə verilən əsas tələb həmin terminlərlə ifadə olunan anlayışın beynəlxalq xarakter daşmasıdır. Bu və ya digər anlayışın beynəlxalq mahiyyəti isə onun bir sıra xalqların həyat şəraitinə, varlığına olan münasibətində öz əksini tapır. Beynəlmiləl termin dedikdə tam, yaxud qismən ümumi semantikaya malik orfoqrafik, yaxud fonoloji cəhətdən nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxın olan, beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın əksər dillərində işlənən sözlər nəzərdə tutulur.

Dil faktlarının təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, müasir mərhələdə Azərbaycan terminologiyası, əsasən, iki istiqamətdə inkişaf edib zənginləşir.

Birinci istiqamətdə beynəlmiləl terminlər dilimizə bəzi fonetik dəyişikliklərlə və ya dəyişikliyə uğramadan keçir. Məsələn: *фиброма* - *fibroma*, *уремия* - *uremiya* və s.

Bu cür beynəlmiləl terminlərin dilimizdə dəqiq qarşılığı tapılmır: belə alınmalar, obyektiv zərurətdən yaranır. Məhz bu alınmalar nəticəsində Azərbaycan dilinə yeni anlayışları bildiren terminoloji vahidlər daxil olur.

İkinci istiqamət isə, linqvistik baxımdan intensiv və məqsədəuyğun sayıla bilər, çünki belə terminin dilimizdə ekvivalenti tapılır, dilin bütün daxili ehtiyatları səfərbər olunur, terminyaratmada yeni-yeni üsullar meydana çıxır.

Aşağıda göstərilən misallar Azərbaycan tibbi terminologiyasının uğurları hesab oluna bilər: *кворяное давление* - *qan təzyiqi*, *почечные каналъцы* - *böyrək borucuqları* və s.

Dilimizin terminoloji sistemində terminlərin yeri müəyyən, mənası dəqiq olanda o, mətnsiz də bəlli olur. " Bir termin bir məfhum ifadə etməli" formulu termin dəqiqliyi üçün əsas meyar hesab olunur.

Beynəlmiləl terminlər müxtəlif dil sistemində eyni mənanı əsasən, eyni formada işlədilən vahidlərdir. Bunlar əsasən, elm və texnika, ictimai-siyasi, iqtisadi sahələrlə bağlıdır. Müxtəlif dil regionlarında beynəlmiləl terminlər müxtəlif mənşəlidir. Məsələn, türk dillərində beynəlmiləl terminlər sırasına ərəb-fars, sanskrit, rus, yunan və latın mənşəli sözlər də daxil olmuşdur.

Rus dilindən alınan beynəlmiləl terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- a) rus dili vasitəsilə keçən beynəlmiləl terminlər;
- b) rus dilindən keçən beynəlmiləl terminlər.

Beynəlmiləl terminlər semantik və fonetik cəhətdən dilimizə unifikasiya olunur. Onları belə qruplaşdırma bilərik:

1. Mənbə dildəki kimi işlədilənlər;
2. Rus dilindəki kimi işlədilənlər;
3. Milli dilin fonetik və morfoloji qaydalarına uyğun işlədilənlər [11, 100].

Belə bir fakta diqqət yetirək: beynəlmiləl termin hər bir dilin öz morfoloji şəkilçilərinə uyğun olaraq milliləşə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində olan *-lıq* və *-ma* şəkilçiləri Avropa mənşəli beynəlmiləl terminlərlə sözdüzəldici münasibətə

girir. Məsələn: *adverbiallaşma, valentlik, karbonatlaşma, heterogenlik, kvantlaşma* və s.

Beynəlmiləl terminyaratmada bəzən sözdəki səslərdən biri və hər ikisi dilin qaydalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn: *гектар - hektar, гуманизм - humanizm, джемпер - cempər, гегемон - hegemon* və s.

Milli dillərə beynəlmiləl terminlər keçəndə orfoqrafik uyğunlaşmalar özünü göstərir. Məsələn, rus dilindən keçən *атмосфера, газета, фабрика, анкета, драма, идиома* və s. terminlər Azərbaycan dilində son səsin " a " ixtisarı ilə işlədilir: *atmosfer, qəzet, anket, dram, idiom*.

Termin yaradıcılığında aşağıdakıları da nəzərə almaq lazımdır:

1. Dil əlaqələri, qohum dillərlə termin yaradıcılığında əsas linqvistik amillərdən biridir;
2. Beynəlmiləl və milli terminlərin düzdün şəkildə əlaqələndirilməsi;
3. Milli terminologiyayı zənginləşdirmək və təhsil asılılığı yaratmaq üçün diləyatımlı və asan yadda qalan terminlərə geniş yer vermək lazımdır [11, 101].

Müasir elmi-texniki informasiyaların çatdırılmasında internasional terminlərin işlədilməsinə meyl güclənir, bu terminlərdən rus dili kalkası əsasında Azərbaycan dili variantları düzəlir və bunlar beynəlmiləl terminlərlə paralel şəkildə işlənir.

Hər bir dilin özündə kalka üsulu ilə termin yaradıcılığı mövcud olduğu üçün bir çox hallarda, beynəlmiləl terminlərin milli dillərdə əvəzədicisinin yaranmasına meyl özünü göstərir. Məsələn, rus dilində beynəlmiləl tipli *дентал* termininin *зубной* kimi kalkası vardır.

Beynəlmiləl terminyaratma elementləri rus dili kalkasına uyğun olaraq Azərbaycan dilində bir neçə variantda işlədilir.

Terminlərin, xüsusən, eyni dildə bir neçə variantının varlığı elmi informasiyavericiliyə daha çox əks təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, beynəlmiləl terminləri tarixi mənbələrinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) ayrı-ayrı dillərin öz törəmələri;

b) başqa dillər vasitəsilə alınan terminlər;

c) başqa dillərdən alınan terminlər;

d) müəyyən bir dilin daxilində müxtəlif beynəlmiləl söz elementləri əsasında yaranmış terminlər.

Ayrı-ayrı dillərdə bu termin qrupları bir-birindən fərqlənir. Məsələn, birinci qrupdan olan terminlər dillərin əksəriyyətində yoxdur. Alınma terminlər isə hər bir dildəki internasional terminlərin əsas qismini təşkil edir.

Şübhəsiz, bu və ya digər sözün beynəlmiləl terminə çevrilməsi üçün o, dilçilər tərəfindən şərti olaraq "dünya dilləri" adlandırılan dillərdə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmalıdır. Həmin dillər isə ingilis, fransız, alman, rus, ispan dilləridir.

Internasional leksikanın tərkibi çox müxtəlifdir. Bu terminlərin yaranmasında xüsusən qədim yunan və latın dillərinin böyük rolu olmuşdur. Məsələn: *telefon* (yunanca tele - uzaq, phone - səs), *fəlsəfə* (yunanca phileo - sevirəm, sophia - müdriklik) və s. Bu, təsadüfi deyildir. Ona görə ki, Qərbi Avropada latın dili bütün orta əsrlər boyu alimlərin öz əsərlərini yazdıqları yeganə dil idi.

Latın və yunan dillərinə məxsus elementlərdən düzəldilən terminlər internasionaldır, amma onlar real canlı dil mühiti ilə bağlı deyildir. R.Şor yazır: "...Köhnə texniki terminlər, adətən onları yaradan milli dilin xarakterini saxladığı halda, ən yeni adların əsasları, adətən, milli xüsusiyyətlərdən məhrum olmuş ölü yunan və latın dillərindən alınır (avtomobil)". N.A Baskakov isə beynəlmiləl terminlər haqqında belə yazırdı: « Telefon, teleqraf», «radio», «elektrik» və s. kimi belə anlayışları ifadə etmək üçün dilin süni terminləri ilə əvəz edilməsini məqsədəuyğun saymaq olarmı?» [33; 67].

S.Sadıqova beynəlmiləl terminlər haqqında belə demişdir: " İnternasional terminlərə qarşı çıxmaq heç də düzgün deyildir. Bu vahidlər ana dilinin leksik və qrammatik quruluşuna xələl gətirmir, bir dilin lüğət tərkibi digər dillərin lüğət tərkibi hesabına zənginləşdirilir. Məsələn, *atom*, *neytron* və s terminlərini heç bir cəhdlə başqa terminlərlə əvəz etmək mümkün deyildir ".

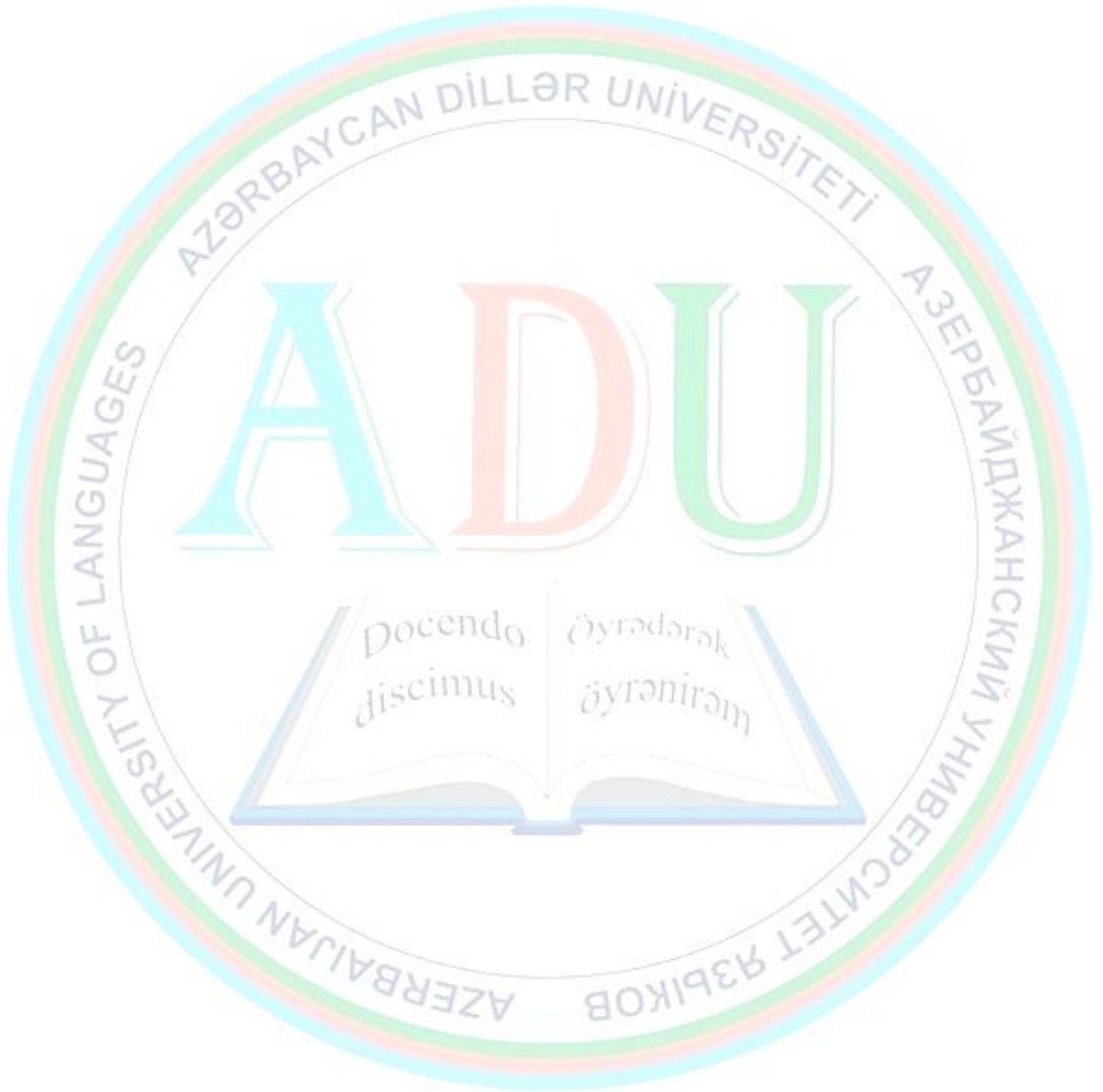
Dilimizin öz sözləri və qayda-qanunları əsasında yaranmış terminlər az deyildir. Bu zaman terminləri ancaq ana dili materialı əsasında yaratmaq cəhdi də olmuşdur. Belə bir təşəbbüs isə birtərəflidir. Çünki, ümumiyyətlə, elmin inkişafı və müxtəlif elm sahələrinin artması və ictimai yüksəlişi, xüsusilə müasir dövrdə ümumbəşəri xarakter daşıyır. Elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafında dünya xalqlarının, birinci növbədə yüksək mədəniyyətə malik olan xalqların müəyyən rolu vardır. Odur ki, terminoloji leksikanın beynəlmiləl mahiyyəti də mənfi deyil, müsbət hadisədir.

İnternasional terminlərin mühüm bir qismini sovetizmlər təşkil edir. Bu leksik qrup sosializm quruculuğu prosesində meydana gələn anlayışları ifadə edən sözlərdir. *Leninizm*, *komsomol*, *kolxoz* kimi terminlər hazırda bütün dillərdə məlumdur. Bu sözlər vaxtilə ümumişlək olduğu halda, indi passiv dil fonduna daxil olmuşdur.

Bir sıra internasional terminlər müxtəlif alimlərin, ixtiraçıların ad və familiyaları ilə bağlıdır. Məsələn: *rentgen*-xüsusi gözəgörünməz rentgen şüaları ilə işığa salmaq üçün aparat (alman alimi Rentgenin adı ilə); *vatt* (və ya *uatt*)-elektrik güc vahidi (Şotlandiya texniki Uattın adı ilə) və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlmiləl səciyyə daşıyan terminlər dilimizə mənsub olduğu dilin qrammatik qayda-qanunlarını, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. Sırf dilçilik nöqtəyi-nəzərindən beynəlmiləl terminlərin işləndikləri bütün dillərdə eyni mənəni ifadə etməsi, eyni səs tərkibinə, hətta eyni yazılış formasına malik olması zəruridir. Bu, elmi-texniki terminologiyanın ayrı-ayrı sahələrinin beynəlxalq miqyasda unifikasiya edilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir sözün geniş şəkildə işlənməsi, bir dildən başqa dilə keçməsi və nəhayət, internasional terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə əlaqədardır. Və elm, texnika, ictimai- siyasi proseslər inkişaf etdikcə zərurətdən doğan məfhum və anlayışları ifadə edən sözlərin internasional terminlərə çevrilməsi prosesi də sürətlənəcək.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın əsas müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir:

1. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının mənbə və üsulları ayrı-ayrı elm sahələri üzrə tədqiq edilmişdir. Terminologiyanın yaranması və inkişafında ənənəvi meyil və istiqamətlərdən istifadə olunsa da, məzmun və mahiyyətə yeniləşmişdir.

2. Müstəqillik dövründə dildə özləşmə, yəni alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunması meylli müşahidə olunur. Bu baxımdan digər türk dillərinin, xüsusilə Türkiyə türkcəsinin təsiri hiss olunur.

3. Müasir dövrdə də termin yaradıcılığının bir çox üsulları və mənbələri müəyyənləşdirilmişdir. Termin yaradıcılığı üsullarından hər dövrün ictimai-siyasi tələblərinə uyğun şəkildə istifadə olunur. Araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, müstəqillik illərində leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulu termin yaradıcılığında istifadə olunur. Bu üsullarla termin yaradıcılığı paralel aparılır. Müasir dövrdə meydana gələn yeni terminlərin morfoloji üsuldən istifadə olunaraq yaradılması isə daha çox müşahidə olunur.

4. Müasir Azərbaycan dilinin terminologiyasında dildə yaranan terminlərin bir hissəsi söz (termin) birləşmələrindən ibarətdir ki, bunlar da sintaktik üsulla meydana gəlmişdir. Söz birləşməsi şəklində olan terminlər bu üsulla I, II və III növ olmaqla iki və daha artıq terminin birləşməsindən yaranır və sözlər arasında qrammatik əlaqə olur.

5. Termin yaratmaqda dörd əsas prinsipə əməl olunmalıdır: a) milli dilin vasitələrindən istifadə etmə; b) beynəlmiləl terminlərdən istifadə etmə; c) beynəlxalq elmi və texniki terminlərdən istifadə etmə; ç) qohum dillərdən istifadə etmə.

6. Eyni elmi anlayışı ifadə edən terminlərin paralel işlənməsi, həm milli, həm də alınma sözlə ifadə olunması dilin lüğət tərkibinin artıq sözlərlə yüklənməsinə səbəb olur. Terminologiyada bu vəziyyət nizamlanmalıdır. Purizmə yol vermədən alınma terminlərin həm istifadə edilməsi, həm də dilimizin qanunauyğunluğu mənafeyi baxımından dəyişdirilməsi həyata keçirilə bilər. Son dövrlərdə bir sıra terminologiya sahələrində bu istiqamət hiss olunmaqdadır. Yeni yaranan terminlər ayrı-ayrı ixtisas və elm sahələri üzrə toplanıb sistemləndirilməlidir.

7. Azərbaycan dilində kalka üsulunun da böyük əhəmiyyəti vardır. Bu proses bütün sahə terminologiyalarında aktiv rol oynayır.

8. Termin yaradıcılığında dilin morfoloji və sintaktik normalarına düzgün əməl olunmalıdır. Terminologiyada norma amilləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- a) terminlərdə vahidlik;
- b) terminlərdə unifikasiya;

9. Unifikasiya məsələləri xüsusi əhəmiyyət daşıdığına görə başqa dillərdən alınan terminlərin dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna uyğunluğu nəzərə alınmalıdır.

10. Keçən əsrin 90-cı illərində termin yaradıcılığı prosesində beynəlmiləl terminlər Azərbaycan dilinə başqa dil vasitəsilə deyil, birbaşa keçməklə istifadə olunur.

11. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində terminlərin yaranması, inkişafı və formalaşması hər hansı bir elm sahəsinin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur.

12. Müxtəlif elm sahələrində, xüsusilə informasiya texnologiyaları və iqtisadiyyat sahələrində yaranan terminlərin intensiv şəkildə işlənməsi, onların kütləvi informasiya vasitələrində tez-tez istifadə olunması ümumişləklilik qazanmasına səbəb olur. Müasir informasiya vasitələrində işlənən terminlərin anlaşılıqlı, aydın olması vacib şərtlərdən biridir.

13. Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin təkmilləşməsi bir neçə mərhələdə aparılır və bu, dilçilik nöqteyi-nəzərindən araşdırılmalı, təhlil olunmalıdır. Bunun üçün terminlərin nizama salınmasına və unifikasiyasına ciddi fikir verilməlidir. Bu proses iki sistemdə - semantik və fonetik-qrammatik səviyyələrdə aparılmalıdır.

14. Azərbaycan dili terminologiyası öz inkişafında bir neçə dövr keçərək zənginləşmişdir. Bu zənginləşmə bu vasitələrlə həyata keçmişdir:

- a) elm və texnikanın inkişafı prosesində yeni sahələrin yaranması;
- b) Azərbaycan dili terminologiyasının ictimai-siyasi və elmi ədəbiyyatların tərcüməsi hesabına zənginləşməsi;
- c) dilimizin daxili imkanları hesabına yeni terminlərin yaranması yolu ilə lüğət tərkibinin zənginləşməsi;
- ç) respublikamız müstəqillik qazanandan sonra milli dilimizə birbaşa keçən söz-terminlər hesabına zənginləşməsi;

15. Termin yaratmada polisemiya, sinonimlik və omonimlik qüsurlu hesab edilsə də hələlik sahə terminologiyalarında onların meydana gəlməsi labüddür və bu sahədə tədqiqat işi aparmaq zəruridir. Dilimizdə isə terminlərin yalnız sinonimliyi sahəsində tədqiqat işi aparılmışdır.

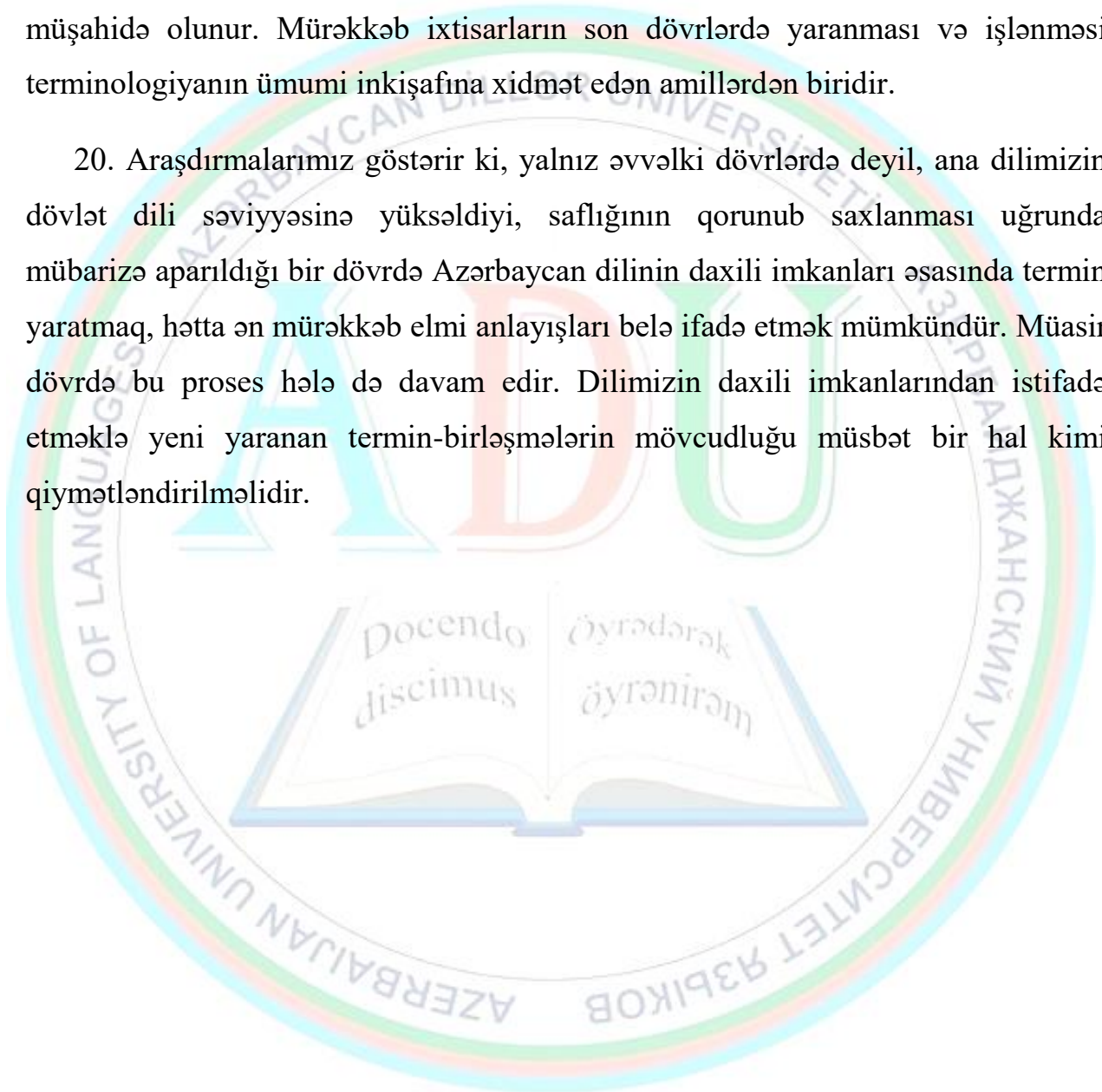
16. Terminologiyada sinonimlik məsələsində fikir ayrılığı olsa da bu sahə Azərbaycan dilçiliyində kifayət qədər tədqiq olunub, lakin onu qeyd etmək olar ki, terminologiyada nisbi sinonimlər deyil, tam sinonimlər (dubletlər) də mövcuddur və onlar müxtəlif dillərdən alınmaqla eyni anlayışı bildirir. Odur ki, burada heç bir polemik məsələ axtarmaq məqsədəuyğun deyildir.

17. Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı prosesində başqa dillərdən, həm rus dili vasitəsilə, həm də birbaşa alınan terminlərin əhəmiyyəti qeyd edilməlidir. Lakin sahə terminologiyalarında terminlərin yaranmasında əsas mənbə ümumxalq dili zəminində milli dil olmuşdur.

18. Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafı prosesində alınma sözlərə çox meyl edilməməli, hər hansı bir sahədə meydana gələn terminlər milli dilimizə uyğun sözlərlə əvəzlənməlidir. Bu, dilimizin saflığı, təmizliyi və yad ünsürlərdən qorunub saxlanması üçün əsas şərtlərdən biridir.

19. Mürəkkəb ixtisarlara işlənmə tezliyi elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq artmışdır. Bu proses informatika, iqtisadiyyat və ictimai-siyasi həyatda daha çox müşahidə olunur. Mürəkkəb ixtisarlara son dövrlərdə yaranması və işlənməsi terminologiyaya ümumi inkişafına xidmət edən amillərdən biridir.

20. Araşdırmalarımız göstərir ki, yalnız əvvəlki dövrlərdə deyil, ana dilimizin dövlət dili səviyyəsinə yüksəldiyi, saflığının qorunub saxlanması uğrunda mübarizə aparıldığı bir dövrdə Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında termin yaratmaq, hətta ən mürəkkəb elmi anlayışları belə ifadə etmək mümkündür. Müasir dövrdə bu proses hələ də davam edir. Dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni yaranan termin-birləşmələrin mövcudluğu müsbət bir hal kimi qiymətləndirilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Atakişiyev E.M. Müasir Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin linqvistik təhlili. Gəncə, 2015, 153 s
2. Bəşirova A.Q. Azərbaycan dilində texniki termin yaradıcılığı. Bakı, N.Tusi adına ADPU-nun nəşri, 1993, 122 s
3. Budaqova Z.İ., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, 190 s
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, II hissə, Bakı, Maarif, 1982, 215 s
5. Çobanzadə B. “Elmi və ədəbi dil məsələsi” // Çobanzadə B., Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, II cild, Bakı-“Şərq-Qərb”, 2007
6. Ədilov V.Z. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində tibb terminləri. AzSSR EA Xəbərləri; 1977, №1
7. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, Elm, 1980, 249 s
8. Əhmədov F.Z. Terminologiyanın müasir problemləri haqqında humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, BSU, 2012/3
9. Hacıyev A. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı. Bakı, 2002, 124 s
10. Hüseynova N. Terminologiya vahidlərinin əvəzlənməsi prinsipləri.// Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2004
11. Hüseynova N.C. Azərbaycan dili terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixi. Bakı, 1994, 161 s
12. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III hissə, Bakı, Maarif, 1983
13. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1985
14. Xudiyev N. Rus dilindən alınan düzəltmə terminlərin fonetik-morfoloji xüsusiyyətləri.// Terminologiya məsələləri, 1990, №3
15. Xəlilova S. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991
16. Kazımov İ. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. III cild, Bakı, 2013, 392 s
17. Kazımov İ. Müstəqillik qazanmış türk xalqlarının dilində alınma leksika. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiya məsələləri, I cild, Bakı, BSU, Kitab aləmi, 2004

18. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, Kitab aləmi, 2011, 270 s
19. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, Nurlan, 2000
20. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, 186 s
21. Qasimov M. Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır? Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967
22. Qasimova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, 2005, 126 s
23. Quliyeva X. Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaətmə yolları. Namizədlik dissertsiyası, Bakı, 1990
24. Quliyeva S. Mətbuat dilində işlənən alınma terminlər.// Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2003, s.184-185
25. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 2004
26. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 408 s
27. Mahmudov M. Dilçilik terminləri və onların tənzimlənməsi.// Terminologiya məsələləri, Bakı, 2003
28. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980
29. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi, təşəkkülü, inkişafı, təkmilləşməsi (müləhizələr, düşüncələr). Türk dillərinin tarixi-mqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild, Bakı, BSU, Kitab aləmi, 2004
30. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşma və inkişafı. Bakı, 1997
31. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, "Elm", 2011, 380 səh
32. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s

Rus dilində

33. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР//Вопросы терминологии Москва: Из-во Академии Наук СССР, 1961
34. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка, Москва, Наука, 1977

35. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры языков. Москва, 1873
36. Дямирчизаде А.М. О периодизации и истории Азербайджанского литературного языка. Структура и история тюркских языков. Москва; 1971, 311 с
37. Джоглидзе Л.И. Новые слова в современном языке. АКД «Тбилиси», 1976
38. Осадчук М. Немецкие терминологические неологизмы как проблема перевода. Семантико-синтаксические трудности перевода научно-технической литературы и документации. Часть 2, Калуга, 1990

Mənbələr:

39. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı Məhəmməd Füzuli; 20 cildə, 7-ci cild, Bakı, Elm, 1986
40. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti. Bakı, 1972, 18 yanvar
41. İbrahimov M. Ana dili - hikmət xəzinəsi, Bakı, Azər nəşr, 1991
42. Kərimbəyli Ş.Ş. Çəkənə qəm dünya, çəkməyə nə dəm dünya. Bakı, A EK "Nafta press", 2000, 400 s
43. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər, 2004, 376 s
44. "Təzadlar" qəzeti. Bakı, 2012, 20 dekabr.

Lüğətlər

Azərbaycan dilində

45. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3-cü cild, Bakı, Şərqlər, 2006, 672 s
46. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4-cü cild, Bakı, Şərqlər, 2006, 712 s
47. Dilçilik ensiklopediyası. 1-ci cild, Bakı, Mütərcim, 2006, 516 s
48. Dilçilik ensiklopediyası. 2-ci cild, Bakı, Mütərcim, 2008, 526 s
49. Əliyev A.Ə., Hacıkərimov Q.İ., Mahmudova F.D., Şirinov Y.R. "Azərbaycanca-rusca-İngiliscə-fransızca izahlı geoloji terminlər lüğəti". Bakı, Qarabağ, 2006, 727 s
50. Qısa izahlı iqtisadi terminlər. Bakı, Nurlan, 2005, 496 s
51. Məmmədov N. Rusca-Azərbaycanca fəvqəladə hallarla bağlı terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, Yeni nəsil, 2003.

